

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО
Факультет історії і міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії і міжнародних відносин

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: **Вивчення особливостей впровадження та наслідків югославського самоврядного соціалізму в закладах вищої освіти у курсі «Новітня історія Центральної і Східної Європи»**

Здобувача ступеня вищої освіти «магістр»

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка
Спеціальності: 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта).
Кушніра Андрія Олександровича

Науковий керівник:
Кандидат історичних наук, професор
Зінько Юрій Анатолійович
Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Використання чужих ідей
результатів і текстів мають
посилання на відповідне джерело

(підпис) (прізви. та ініц. студ.)

Голова комісії	_____	_____
	(підпис)	(ініціали, прізвище)
Члени комісії	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2025 рік

АНОТАЦІЯ

Кушнір А.О. «Вивчення особливостей впровадження та наслідків югославського самоврядного соціалізму в закладах вищої освіти у курсі «Новітня історія Центральної і Східної Європи». Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти магістра за предметною спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта). Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025.

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному вивченню особливостей впровадження та наслідків югославського самоврядного соціалізму в закладах вищої освіти у курсі «Новітня історія Центральної і Східної Європи». Охарактеризовано соціально-економічне і політичне становище Югославії у перші повоєнні роки, визначено причини конфлікту із СРСР, висвітлено особливості впровадження югославської моделі самоврядного соціалізму та його наслідки

Ключові слова: Югославія, Б.Тіто, самоврядний соціалізм, СРСР.

ABSTRACT

Kushnir A.O. 'Studying the peculiarities of the implementation and consequences of Yugoslav self-governing socialism in higher education institutions in the course 'Modern History of Central and Eastern Europe'.

Qualification work as a manuscript.

Qualification work for a master's degree in the subject speciality 014.03 Secondary Education (History and Civic Education)

Mykhailo Kotsyubinsky Vinnytsia State Pedagogical University, Vinnytsia, 2025.

The thesis is devoted to a comprehensive study of the peculiarities of the implementation and consequences of Yugoslav self-governing socialism in higher education institutions in the course "Modern History of Central and Eastern Europe. The socio-economic and political situation in Yugoslavia in the early post-war years is characterised, the causes of the conflict with the USSR are identified, and the peculiarities of the implementation of the Yugoslav model of self-governing socialism and its consequences are highlighted.

Keywords: Yugoslavia, B. Tito, self-governing socialism, USSR.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

- 1.1 Історіографія проблеми
- 1.2. Джерельна база дослідження
- 1.3. Методологія дослідження

РОЗДІЛ II. ПЕРЕДУМОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ «САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ» В ЮГОСЛАВІЇ

- 2.1. Соціально-економічне і політичне ставновище Югославії у перші повоєнні роки
- 2.2. Радянсько-югославський конфлікт та його наслідки

РОЗДІЛ III. ЮГОСЛАВСЬКА МОДЕЛЬ САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНІ НАСЛІДКИ

- 3.1. Суспільно-політичні зміни 1950-х рр.
- 3.2. Впровадження економічних реформ та їх наслідки
- 3.3. Загострення національних протиріч та криза «самоврядного соціалізму»

РОЗДІЛ IV. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕМИ ЮГОСЛАВСЬКОГО САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ У КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.

ВИСНОВКИ

ДОДАТКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення теми впровадження самоврядного соціалізму в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія (СФРЮ) залишається надзвичайно актуальним для сучасних істориків, політологів та економістів. Ця модель являла собою один із найунікальніших історичних експериментів, який пропонував так званий «третій шлях» розвитку у період Холодної війни, відмінний як від західного капіталізму, так і від радянського командного соціалізму.

Актуальність вивчення цієї моделі пояснюється кількома ключовими аспектами. Югославський самоврядний соціалізм виник після розриву між Тіто і Сталіним у 1948 році. Це змусило Югославію шукати свій власний, незалежний ідеологічний фундамент. Вивчення того, як СФРЮ замінила жорстку державну власність на суспільну, та як намагалася поєднати ринкові механізми з соціалістичними принципами, спростовує уявлення про монолітність світового соціалістичного руху. Крім того, ця модель була ідеологічною основою для її зовнішньої політики позаблоковості та лідерства у Русі Неприєднання, що є важливим уроком для малих і середніх держав щодо забезпечення автономії.

По-друге, уроки демократії на виробництві. Самоврядування (*самоуправљање*) було наймасштабнішою спробою реалізації ідеї робітничого управління в історії. Сучасні рухи, що виступають за демократизацію економіки, корпоративну соціальну відповідальність та участь працівників в управлінні, можуть почерпнути з югославського досвіду як позитивні приклади залучення робітників до ухвалення рішень, так і негативні, пов'язані з проблемами ефективності та впливом місцевих еліт. Вивчення цієї децентралізації допомагає зрозуміти складність управління економікою, коли політична влада значною мірою передана трудовим колективам.

По-третє, національний та федеративний аспект. Югославія була складною поліетнічною федерацією. Самоврядний соціалізм був не лише економічною, а й політичною концепцією, покликаною згуртувати різні нації та забезпечити їм високий рівень автономії, що було закріплено Конституцією 1974 року. Вивчення цієї теми є критично важливим для розуміння причин її подальшого розпаду. Саме фінансова автономія підприємств та республіканських еліт, поєднана з економічною нерівністю між розвиненою Словенією та Хорватією та менш розвиненими регіонами, сприяла зростанню республіканського націоналізму. Досвід дезінтеграції

Югославії є важливим застережливим уроком для будь-якої багатонаціональної держави, яка стикається з міжетнічною напругою та необхідністю балансувати між центральною владою і регіональною автономією.

Нарешті, економічний аналіз кризових явищ. Вивчення югославської моделі дає змогу зрозуміти, чому навіть унікальний соціалістичний експеримент зрештою зіткнувся з високою інфляцією, зовнішнім боргом та неефективністю виробництва. Аналіз причин економічного занепаду СФРЮ у 1970-1980-х роках допомагає глибше оцінити виклики, що постають перед перехідними економіками, які намагаються інтегруватися у світовий ринок, зберігаючи при цьому унікальну соціальну структуру.

Об'єктом вивчення є югословаська модель самоврядного соціалізму.

Предметом дослідження є передумови та особливості впровадження югославського самоврядного соціалізму та використання результатів дослідження при вивченні Новітньої історії країн Центральної та Східної Європи.

Мета дослідження – вивчення особливостей впровадження югославської моделі «самоврядного соціалізму» в Югославії та використання результатів дослідження в освітньому процесі.

Завдання кваліфікаційної роботи:

- Охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методологію дослідження;
- Проаналізувати передумови та причини впровадження «самоврядного соціалізму» в Югославії;
- Визначити особливості «самоврядного соціалізму» в Югославії;
- Висвітлити причини кризи «самоврядного соціалізму» в Югославії
- Охарактеризувати особливості використання результатів дослідження в контексті вивчення Новітньої історії країн Центральної та Східної Європи у закладах вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Результати магістерського дослідження були представлені у формі доповіді на П'ятому Всеукраїнському науково-методичному онлайн-семінарі «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти», який проходив у Житомирському державному університеті імені Івана Франка, де виступив з доповіддю «Внутрішня політика Йосипа Броза Тіто в Югославії: історіографія проблеми» (Житомир, 2025) та підсумковій науковій конференції здобувачів факультету історії і міжнародних відносин ВДПУ імені Михайла Коцюбинського за 2025 р., а також обговорювались на засіданні студентського наукового гуртка з всесвітньої історії факультету.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1 Історіографія проблеми

Історія Югославії у перші повоєнні роки досліджувалася в СРСР, насамперед, в узагальнюючих працях з історії країн Центральної і Південно-Східної Європи. Такі праці висвітлюють окремі сторони новітньої історії цієї держави, історію міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР. У них поряд із загальними положеннями зовнішньополітичної діяльності обох країн наводяться факти, що характеризують стан і розвиток радянськоюгославських відносин. Автори характеризують зусилля уряду СРСР, спрямовані на встановлення в країнах Центральної і Південно-Східної Європи однопартійної внутріполітичної системи (при керівній ролі комуністичних партій).

Радянська історіографія називала цю політику – зміцнення світової системи соціалізму і становлення нового типу міжнародних відносин. Зрозуміло, що названі автори, досліджуючи широке коло проблем, не могли з достатньою глибиною і тим більше системно висвітлити проблему, якій присвячена дана праця. Використані наукові дослідження можна віднести до двох історіографічних традицій: радянської та югославської. У свою чергу, в розвитку югославської історіографії доцільно виділити два періоди: до розпаду СФРЮ та сучасний [38].

У 1991 році зникла Союзна республіка Югославія і дві республіки у 2003 році утворили союз Сербії і Чорногорії. Ці події дають підставу говорити про кінець існування югославської історіографії. Те ж саме стосується і радянського періоду історіографії. Вона закінчується розпадом СРСР на початку 90-х років минулого століття. Як уже було відзначено вище, в перших узагальнюючих працях із-за ідеологічних наслідків конфлікту 1948 року між СРСР і ФНРЮ не було 21 можливості різнопланово дослідити двосторонні відносини періоду 1948-1956 років.

У значній мірі на заваді стояли ідеологічні наслідки радянськоюгославського суперництва 1948 року. Спеціальні роботи з історії Югославії, її зовнішньої політики з'явилися в СРСР після нормалізації двосторонніх стосунків у 1955-1956 роках. Це, зокрема, дослідження С.Авдашевої, М.Айрапетяна, В.Гаврилова, Л.Гіб'янського, Ю.Гіренко. Праці названих авторів виконані на значному документальному матеріалі. Поряд з цим, вони вирізняються новим підходом до оцінки радянсько-югославських відносин досліджуваного періоду і позбавлені ідеологічного забарвлення.

На цьому фоні солідними виглядають монографії Ю.С.Гіренко, в яких проаналізовані політичні та соціально-економічні передумови, які призвели до встановлення народно-демократичних органів влади в Югославії.

Одночасно з їх аналізом автор робить спробу дослідити зародження зовнішньополітичних органів їх місце та роль у міжнародних відносинах. З іншого боку, ним доволі скромно і боязливо показано обставини, які стали причиною конфлікту з Югославією. Дослідник не став розкривати причини і корені радянсько-югославського протистояння у 1948 році, зате в стилі радянсько-партійної історіографії відзначив, що КПРС і СКЮ зробили вірні висновки з минулого і стали відстоювати взаємовигідні відносини. З огляду сьогодення, в автора не було під руками оригінальних першоджерел і, зокрема, архівних документів, крім рішень XX з'їзду КПРС і постанови компартії від 30 червня 1956 року «Про переборення культу особи та його наслідків». Що стосується радянсько-югославських відносин 1948- 1953 років, то відкрите свавілля і тиск по відношенню до Югославії з боку керівництва СРСР ним замовчується [26].

У середині 70-х років XX століття радянська історіографія приділяла велику увагу вивченню історії будівництва основ соціалізму в європейських країнах. З нагоди 30-ти річного ювілею соціалістичного розвитку європейських країн в серії «Економіка і політика зарубіжних країн 22 соціалізму» у видавництві «Наука» було підготовлено цілу низку науковопопулярних праць, в т.ч. і про Югославію. Не дивлячись на те, що робота виконана на іншу тематику, в ній фрагментарно висвітлена проблема конфлікту між Радянським Союзом і Югославією. Те ж саме стосується його впливу на міжнародні відносини у регіоні Балкан. Отже, в цілому досліджувана в роботі тема не отримала глибокого наукового висвітлення. У 60-70-х роках XX століття одним із важливих напрямків радянської історіографії було дослідження питань зовнішньої політики соціалістичних країн. Якщо у 40-50-х роках історія Югославії досліджувалася за вибірковими проблемами, які були дозволені вищими партійними органами, то у 70-80 роках з'являються узагальнюючі праці, в яких крім соціальноекономічних питань розглянуто формування і особливості зовнішньої політики Югославії. Особливо активно працювали В.Александров, А.Бутенко, М.Айрапетян, А.Суходеев, Ш.Санакоев.

У цей же період науковці Інституту загальної історії АН СРСР підготували колективну працю з теорії та історії становлення світової системи соціалізму. У названих працях поряд з питаннями виробничого самоврядування, особливостей соціально-економічного розвитку тема радянськоюгославських зв'язків і співпраці знайшли певне висвітлення. Отже, на зміну оглядовим за змістом працям прийшли роботи з аналізом історичних процесів. Однак, проблема радянсько-югославського конфлікту 1948-1956 років, чому власне і присвячено дослідження, обходила стороною [33].

У цей же період з'явилися праці, в яких домінує економічна проблематика. Це, насамперед, роботи М.Калафтича, Н.Касаткіна, В.Кузнечевського, В.Милованова. Досліджуючи організацію югославської економіки, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, вони звернули увагу на зміст радянсько-югославського конфлікту 1948-1956 років. Але ними обійдені такі важливі моменти, як його витoki, наслідки та вплив на міжнародні відносини, роль Інформбюро у ньому.

В українській історіографії тривалий час майже не було досліджень, присвячених місцю повоєнної Югославії у міжнародних відносинах, причинам радянсько-югославського конфлікту та його впливу на світову політику.

Винятком була монографія О.С. Бейліса. Ця робота стала першою в радянській історичній науці спробою комплексно дослідити історію Югославії, охопивши широке коло питань і базуючись на значній джерельній базі. Однак, їй бракувало достатньої уваги до багатьох зовнішньополітичних аспектів.

Пізніше, із початком розпаду Югославії, з'явилися праці, безпосередньо присвячені особливостям її політичної системи, позиції у міжнародних відносинах, а також участі у Русі неприєднання та інших міжнародних організаціях [59].

У другій половині 1990-х років в Україні вийшла низка цікавих праць з історії слов'янських народ. Проте, історія Югославії у зазначений період висвітлювалася лише епізодично.

При написанні кваліфікаційної роботи автор користувався югославською історіографією, засновником якої вважається професор Бранко Петранович, який упродовж довгого відрізка часу був головним редактором журналу «Міжнародна політика». Ним та загребським істориком Д.Біланджичем були видані узагальнюючі роботи з післявоєнної історії Югославії. Обидва дослідники звернули увагу на стан та характер радянськоюгославських відносин у 1945-1955 роках.

1.2. Джерельна база дослідження

З кінця 1980-х – початку 1990-х років значно покращено доступ до архівних документів щодо цієї проблеми, що дозволило ввести в науковий обіг багато нових та змістовних матеріалів. У дослідженні використано як опубліковані, так і неопубліковані (архівні) джерела.

Матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) містять зібрані документи, що розкривають атмосферу політичного протистояння між Сталіним і Тіто, а також матеріали про зовнішньоекономічні та міжнародні зв'язки УРСР. Вони свідчать про

організовану Москвою антиюгославську істерію та підтверджують, що Україна, попри обмеження, була активною на міжнародному дипломатичному просторі.

Опубліковані джерела поділяються на чотири основні групи:

Законодавчі акти та урядові документи: Договори та декларації, пов'язані з конфліктом, а також документи про нормалізацію двосторонніх відносин.

Документи партійних органів (ЦК, Політбюро, З'їзди): Є вагомим джерелом (особливо стенограми V-VII з'їздів СКЮ). Вони виражають офіційну позицію та допомагають розкрити корені політики самоврядування та еволюцію зовнішньої політики.

Промови партійно-державних діячів (Тіто, Кардель, Кідрич, Ранкович, Вукманович-Темпо):

Й. Броз Тіто: Його промови (видані в багатотомнику «Промови і статті») вирізняються конкретністю та надійністю, є ключовими для вивчення внутрішньої та зовнішньої політики у 1948–1955 рр.

Е. Кардель: Його праці важливі для дослідження зовнішньої політики та протистояння Інформбюро.

Б. Кідрич: Як голова Господарської Ради, його роботи є головним джерелом із соціально-економічної історії та реформ.

А. Ранкович: Його виступи насичені конкретикою та аналітичним матеріалом, оскільки він відповідав за кадри та спецслужби.

С. Вукманович-Темпо: Його доповіді важливі для вивчення економічних кризових явищ та розробки нового економічного курсу.

Автори цих публічних джерел могли бути обмежені в етиці та державних інтересах, через що матеріали мають певний пропагандистський зміст.

У дослідженні використано матеріали преси та мемуарну літературу

Використано радянські («Правда», «Радянська Україна») та югославські («Борба», «Комуніст») видання. Югославська преса була менш цензурованою і приділяла багато уваги зовнішній політиці та принципу рівноправності.

Мемуари (Джілас, Ранкович, Кардель, Вукманович-Темпо) надають інсайдерську інформацію про внутрішню політику, взаємовідносини в партійному керівництві та вироблення зовнішньополітичної стратегії (особливо праця М. Джіласа «Влада»).

Незважаючи на те, що значна частина джерел має партійно-державний характер, критичне зіставлення різноманітних архівних і опублікованих матеріалів дозволяє всебічно дослідити причини, корені та наслідки радянсько-югославського конфлікту 1948–1956 років.

1.3.Методологія дослідження

В основі роботи лежать принципи історизму, наукової об'єктивності, історичного плюралізму, які вимагають достовірності у висвітленні стану і розвитку югославського самоврядного соціалізму. У роботі поєднано стадіальний і цивілізаційний підхід до вивчення історії Центральної та Східної Європи. Поряд із загальнонауковими і спеціальними методами застосовано структурно-функціональний і структурно-системний аналіз із метою уникнення суб'єктивних тверджень і висновків. Такий підхід, зокрема, дозволив розглянути корені радянсько-югославського конфлікту 1948-1956 років та регіональні відносини в контексті «холодної війни».

Різномасштабне вивчення досліджуваної проблеми зумовило необхідність міждисциплінарного підходу з використанням даних історії, політології, теорії та історії міжнародних відносин, економіки та інших дисциплін. Кваліфікаційна робота побудована на основі проблемнохронологічного підходу.

В роботі використані методи історіографічного та джерелознавчого аналізу й синтезу, типологічного аналізу (класифікація, періодизація), а також системно-структурний, проблемно-хронологічний і порівняльно-історичний методи.

Об'єктивність у пізнанні історичного процесу забезпечується використанням нових пізнавальних інструментів: цивілізаційного підходу та соціальної історії через призму повсякденності.

При написанні розділу кваліфікаційної роботи, присвяченого методиці викладання історії Центрально-Східної Європи застосовувано комплекс теоретичних та емпіричних методів, характерних для педагогіки, дидактики та методології історії. Використання методу аналізу та синтезу для вивчення навчальних програм, підручників, методичних посібників та наукових статей та розподілу їх на складові частини, а потім для їхнього об'єднання (синтезу) з метою розробки нової, цілісної методичної системи або підходу.

Контент-аналіз використано для кількісного та якісного аналізу текстової інформації (змісту навчальних програм, підручників, відповідей здобувачів) з метою виявлення певних тенденцій, акцентів чи помилок.

РОЗДІЛ II. ПЕРЕДУМОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ «САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ» В ЮГОСЛАВІЇ

2.1. Соціально-економічне і політичне ставновище Югославії у перші повоєнні роки.

Наслідки Другої світової війни для Югославії були катастрофічними. Країна втратила біля 1,7 млн. людей вбитими [44, с.328]. У зіткненні з ворогами та їх жорстоких репресіях загинуло більше 50 тис. членів Комуністичної партії Югославії і біля 70 тисяч членів Союзу Комуністичної молоді країни [114, с. 328]. Матеріальні збитки склали 46,9 млрд. дол. З 15,6 млн. населення країни станом на 1947 рік 11,4 млн. чол. складали селяни, а промислові робітники становили лише 430 тис. чоловік [15, с. 89]. На дрібнобуржуазні верстви припадало 700 тис. осіб, з яких 79 тис. були представниками великої буржуазії. Наведені дані свідчать про те, що в країні вкрай необхідні були економічні перетворення.

Після закінчення Другої світової війни в Югославію до влади прийшла Комуністична партія. На виборах восени 1945 року за її кандидатів віддали голоси дві третини дорослого населення. Незважаючи на це, говорити про перемогу марксистсько-ленінської ідеї в країні, де 75 відсотків населення мешкало в селі, а більшу частину робітничого класу складали колишні селяни, було завчасно. За таких обставин керівництво КПЮ взяло курс на економічну модернізацію країни [29, с. 82]. Однак, соціальні відносини, за яких КПЮ розпочала здійснювати економічні перетворення, мали наступні особливості. Перш за все, для них було швидке розгортання представницької демократії. Представницькі органи всіх рівнів за короткий термін перетворилися на формальні додатки до виконавчої влади. Союзний уряд отримав право видавати закони, обходячи скупщину Югославії, і активно цим користувався [14, с. 72].

Досліджуючи даний феномен, відомий югославський фахівець Бранко Петранович зазначив, що народні комітети, які виникли під час війни як органи місцевого самоврядування, «...все більше функціонували як адміністративно-виконавчі органи вищих органів державної влади і управління, а масові організації – як трансмісії КПЮ» [20, с.88]. Аналіз стенограми V з'їзду КПЮ, який відбувся в липні 1948 року, дає підставу стверджувати, що правляча партія зросталася з державним апаратом, і в ній теж простежувалося зникнення демократії. Зокрема, нова програма, як і статут партії, були прийняті на пленумі без будь-якого обговорення [229, с. 844].

Отже, як відзначав Б.Петранович, у досліджуваний період у КПЮ «централістський» напрям переважав над демократичним. Члени партії не

приймали участь у формуванні партійної політики, уся повнота влади була зосереджена в руках членів Політбюро ЦК. Натомість усі партійні, державні та громадські організації виступали як провідники його волі [220, с. 88]. Партійно-державний апарат відокремився від народних мас і став над ними. Дана тенденція в суспільно-політичному житті продовжувалася і в майбутньому. Вона досягла своєї кульмінації на Другому пленумі ЦК КПЮ у січні 1949 року. На пропозицію О.Ранковича для удосконалення кадрової роботи було вирішено створити партноменклатуру.

Партноменклатура ЦК КПЮ охопила близько 9000 посад [34, с. 24-205]. З огляду сьогодення її затвердження означало, що партійно-державний апарат усвідомив свою відмінність від пролетаріату і селянства і організаційно закріпив її. З цього періоду розпочалася швидка майнова нерівність. Виконання керівних функцій відкривало можливість збагачення і відчуження від мас, яку нові кадри активно використовували, а створювану цим недоброзичливість намагалися ліквідувати за допомогою сили влади [45, 34 с. 205]. Характерно, що приклад у боротьбі за привілеї давала верхівка КПЮ. На основі рішення про утворення партноменклатури утворювалися крамниці спецпостачання, де ціни були суттєво нижчими за звичайні. Посадовці почали вселятися у колишні дворянські вілли, куди завозилися добрі меблі, килими, люстри. Справа дійшла до того, що Й.Броз Тіто взяв у своє користування колишні королівські палаци та резиденції. Одночасно розвинулися різноманітні давання та привілеї.

Уже після смерті Й.Броз Тіто колишній комісар Генерального штабу В.Дапчевич підрахував, що сумарна вартість всіх його доходів разом з натуральними послугами складала 42 тис. динарів, при середній зарплаті біля 3 тис. дин. [77, с. 127]. Оцінюючи умови життя суспільної верхівки С.ВукмановичТемпо згодом писав: «Все це у сутності було лицемірством» Одночасно пануюча ідеологія не давала місця для особистого збагачення, а тому воно проходило через спеціально створені апаратні структури. При цьому у нижніх ланках партійно-державного апарату можливості державного присвоєння дефіцитного продукту були істотно обмежені. Вони здійснювали це трохи іншими формами. Зокрема, партійнодержавні чиновники, які регулювали розподіл товаропотоків, просто направляли частину з них у свою кишеню, а вище начальство закривало очі на злочинські діяння підлеглих.

Отже, уже в перші повоєнні роки в Югославії відбувалися соціально-економічні зміни, які нагадували новації в колишньому СРСР в 1920-ті роки минулого століття. Партійно-державний апарат в кінці 40-х років приступив до змін в організації, розподілі та оплаті праці на промислових підприємствах [20, с. 21-22]. Однак, ці нововведення і, зокрема, їх основа – введення робітничого контролю, уже на початку 1948 року фактично припинились.

Натомість в поведінці робітників та профспілкових органів з'явилися дві тенденції. Перша в партійній пропаганді отримала назву «соціал-демократизм», «опортунізм» та «економізм». Як відзначав уже названий Б.Петранович, прихильники «економізму» не рахувалися з «рентабельністю», не робили різниці між державними і приватними підприємствами, закликали робітників до боротьби проти експлуатації, вимагали більшої щоденної оплати та зменшення робочого дня, а також чинили опір введенню норм. Крім цього, вони заперечували необхідність виконання планових завдань та «соціалістичних» зобов'язань. Офіційний Белград пояснював такі явища відсталістю і спадщиною минулого. Більше всього прихильників «економізму» було в Словенії, де існував найстаріший пролетаріат Югославії.

Аналіз діяльності партійно-державних органів у досліджуваній період засвідчує, що вони негативно ставилися до спроби профспілок взяти на себе будь-які функції органів державних підприємств. Існувала офіційна лінія ЦК КПЮ, зміст якої полягав у тому, що така діяльність профспілкових органів не що інше, як «профспілковий авангардизм», прояв анархізму, заклик до двовладдя і пошук дешевої популярності. За вдалим висловлюванням Б.Петрановича, в «...суспільно-політичному житті країни – це було складним явищем, а однією з його причин – устремління і наполягання робітників аби їхня роль на підприємстві була більш відчутною і вагомою, щоб вони отримали більше повноважень в області прийняття рішень про виробництво й впорядкування суспільно-економічних відносин. Саме це прагнення викликало невдоволення і заперечення управлінських структур.

Один із дослідників суспільств радянського типу, відомий партійний і державний функціонер тітовської Югославії, Е.Кардель відзначав, що за такої системи «...робітник обов'язково стає до певної міри найманим робітником держави» [19, с. 134]. Цей висновок підтверджує байдуже ставлення робітників до праці на державу, що відчувалося в країні у кінці 40-х років минулого століття.

Не можна не погодитися із твердженням Д.Біланджича, відомого югославського політичного діяча і науковця, що бюрократичний розклад країни в другій половині 40-х років неминуче вів до вгасання революційного ентузіазму населення, а відтак і патріотизму та віри в Комуністичну партію [69, с.21].

Гасла КПЮ про державну власність на засоби виробництва, перевага суспільної власності над приватною населенням піддавалися критиці, незважаючи на переслідування з боку державних органів. Така ситуація ставала відомою і найвищому партійному та державному керівництву країни. Зокрема, Й.Броз Тіто неодноразово відзначав, що «в народі усталеним є старе

уявлення про власність та державне майно, і вони висловлюють до нього те ж відношення, що домінувало раніше, у добу капіталізму. При цьому більшість партійних функціонерів Югославії усвідомлювали, що «назване явище в югославському суспільстві має досить широкий розмах і, що може наступити той момент, коли його не враховувати буде неможливо».

Важливою особливістю економічного розвитку країни стала поява течій «економізму» та «профспілкового авангардизму». І в даній ситуації прослідковувалося неспівпадання інтересів робітників і держави, і названих течій. Це стало проявом конфлікту із-за норм виробітку. У той час, коли робітники вважали, що норма – це знаряддя експлуатації, то КПЮ мала свою точку зору і з другої половини 1946 року розгорнула роботу за встановлення і затвердження для робітників будь-якої професії норми виробітку. Така політика посилювала зіткнення між робітниками і офіційними владними структурами. Дану тезу підтверджують архівні документи Союзу профспілок Воєводини.

Вміщені в них документи дають підставу стверджувати, що в Югославії в другій половині 40-х років минулого століття відбувався процес становлення особливої соціальної групи, яка займала в суспільстві домінуючі позиції і, що найбільш вагоме знаходилася в опозиції до потреб інтересів робітників. Уже згадуваний фахівець Д.Біланджич з цього приводу констатував, що це – «перший післявоєнний стан повоєнного розвитку Югославії, в результаті якого сформувалось соціально-політичне угруповання, що тримало економічну та політичну владу в своїх руках» [78, с. 148].

Уже навесні 1947 року КПЮ взяла курс на проведення індустріалізації. Взявши за взірець радянську модель, 27 квітня 1947 року Союзна Скупщина затвердила перший п'ятирічний план на 1947-1951 роки. Ним передбачалося здійснити економічну модернізацію, створивши при цьому основу для інших економічних та суспільних перетворень. Зокрема, план передбачав збільшення вартості суспільного продукту відносно 1939 року на 80%, інвестицій на 248% і національного доходу на душу населення на 85%. Вартість промислового виробництва державного сектору повинна була збільшитися на 394% відносно 1939 року. Згідно п'ятирічного плану передбачалося збільшити видобуток вугілля на 172%, виробництво нафти в 45 разів, залізної руди на 154%, чавуну з 101 тисячі до 550 тисяч тон, сталі на 223%.

Одночасно п'ятирічний план передбачав будівництво та реконструкцію великої кількості промислових підприємств, гідроелектростанцій, ТЕЦ та інших об'єктів. З метою забезпечення країни електроенергією на річках Сава, Неретва, Вардар, Південна та Західна Морава створювалися гідровузли.

Реконструювалися старі і створювалися нові комбінати чорної і кольорової металургії в містах Борі, Есениці, Зениці, Смедереві. Споруджувалися нові підприємства, зокрема, завод індустріальних машин «Іво Лола Рібар», «Раде Кончар», «Первомайська», «Літострой», які спеціалізувалися на виробництві турбін, генераторів, трансформаторів та іншої продукції.

Процеси, які відбувалися на селі носили специфічний характер. Земля, при побудові суспільства за радянським взірцем, не була націоналізована. Як свідчать югославські джерела, селяни такої вимоги не висували, а КПЮ її націоналізацію не нав'язувала. Отже, у повоєнній Югославії земля залишилася у приватній власності. Однак, у зв'язку з тим, що в країні було велике безземелля, КПЮ розробила план аграрної реформи. При її допомозі влада намагалася також обмежити майнове розшарування на селі. Для цього був встановлений земельний максимум в розмірі 25 гектарів [24, С.301]. Були вилучені земельні наділи у великих землевласників, а також конфісковані господарства депортованих з Югославії німців. В результаті таких заходів 14,8 % оброблюваної землі було сконцентровано у державному фонді. З них половина залишилася у державному володінні, а решта була розподілена між селянами. Слід відзначити, що такі заходи не вирішували проблему «голоду» землі. Навпаки, розбивши великі маєтки на дрібні, реформа носила парцелярний характер землеволодіння. Незважаючи на це, опосередкована земельна реформа до певної міри пом'якшувала земельну проблему, сприяла росту популярності КПЮ на селі. Це дало можливість правлячій партії провести ряд заходів щодо обмеження впливу куркульських елементів. Зокрема, повсюдно запроваджувався земельний максимум.

Партійне керівництво країни, як і державні органи проблеми вбачали в існуванні приватного ринку. Тому був взятий курс на його ліквідацію. У травні 1948 року був прийнятий Основний закон про приватні торгові крамниці. За його допомогою країна намагалася обмежити обсяг приватної товарної продукції, постійно підвищуючи откупні зобов'язання. Отже, при допомозі «організованого ринку» держава намагалася обмежити діяльність приватного ринку. Таку ситуацію самі югославські економісти назвали надзвичайною централізацією. Зокрема, оцінюючи її, Д.Біланджич визнавав, що така система могла розвиватися виключно за рахунок екстенсивного розвитку, що було її недоліком. Така система не здатна була до організації інтенсивного виробництва. У зв'язку з цим відбувалося повільне розширення виробництва при низькій продуктивності праці. Аби виправити таке становище керівництво країни взяло курс на використання надлишкової кількості сільського населення і залучення його до роботи в міста.

Якщо прийняти до уваги, що навіть в кінці 40-х років минулого століття надлишок сільського населення становив близько 3400 тис. чоловік, то стане

зрозумілим, що існував резерв робочої сили. За допомогою цього уряд Югославії намагався збільшити обсяг виробництва. З цією метою збільшувалися робочі місця в промисловості, широко використовувалися молодіжні трудові бригади та інші форми залучення населення до промислового виробництва. Це привело до зниження безробіття, що зрозуміло, було позитивним явищем. На цю сторону економічного розвитку звертали увагу і партійні та державні органи влади.

Однак, уже в середині 1948 року господарська система прийшла в зіткнення з соціальною структурою югославського села. Високі темпи індустріалізації вимагали значних трудових резервів, які постійно зменшувалися. Як підкреслював І.Кідрич, «...причиною труднощів є невіршене питання робочої сили».

З метою виправлення проблеми з продовольчими товарами партійні та державні органи Югославії робили ставку на землеробські задруги – таку назву в країні отримали постачально-збутові кооперативи.

Для зняття економічної напруги рішенням ЦК КПЮ була створена комісія при Господарській Раді на чолі з Б.Кідричем. Її завдання полягало у встановленні планів сіви і кількості поставок сільськогосподарської продукції шляхом обов'язкових закупівель. У відповідності до них селян зобов'язували зверху засіяти певні площі запланованими культурами. План засіву, обсяги постачань і ціни визначали центральні союзні планові органи. При цьому обсяги постачань змінювалися, в залежності від категорії господарства. Селяни, відповідно до величини власного наділу, зобов'язані були засіяти певні площі зверху доведеними запланованими культурами. Одночасно вони були зобов'язані частину виробленої продукції продати державним закупівельним організаціям за встановленими цінами. При цьому обсяг продажу змінювався згідно категорії господарства.

Дипломатична ізоляція Югославії, погіршення економічних відносин з країнами «народної демократії», нестача сировини та фінансів – змусили Югославію зменшити капіталовкладення і скоротити зайнятість у державному секторі. Це привело до безробіття та зниження життєвого рівня населення, а відтак посилення соціальної боротьби під впливом откупу і колективізації. На цьому закінчився перший період соціально-економічних реформ в Югославії. Уже в 1952 році всі підприємства відійшли від системи організованого ринку і перейшли у своїй роботі на принцип госпрозрахунку [40, с. 233].

Згідно Закону про планове управління народним господарством, прийнятого у грудні 1951 року, підприємства отримали самостійність у плануванні та визначенні асортименту товарів [241, с. 71]. Отже, у країні

відбувалися децентралізаційні процеси, оскільки за висловом Й.Тіто: «...диригувати економікою з центра не ефективно».

2.2. Радянсько-югославський конфлікт та його наслідки

Післявоєнний світ відзначився значними змінами у міжнародних відносинах, де чітко окреслилося протистояння між наддержавами. Радянський Союз, відкинувши американський "План Маршалла", зайняв позицію опонента "Доктрини Трумена". Для закріплення своєї військової присутності на територіях Угорщини, Румунії та Болгарії, СРСР наполягав на підписанні мирних угод з цими країнами, використовуючи цей крок як міжнародно-правове обґрунтування. Це свідчило про те, що СРСР у міжнародній політиці керувався принципами сили.

У вересні 1947 року було офіційно оголошено про створення Інформбюро (Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій). Ця міжнародна організація об'єднала комуністичні партії СРСР, Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Румунії, Югославії, а також найвпливовіші компартії Західної Європи – французьку та італійську. На установчій зустрічі Інформбюро були присутні провідні діячі цих партій, зокрема від ВКП(б) – Жданов і Маленков, а також представники від інших країн-учасниць: Червенков і Пол-Томов (Болгарія), Сланські та Баштеванські (Чехословаччина), Форкаш і Реваї (Угорщина), Гомулка і Міна (Польща), Деж і Паукер (Румунія), Кардель і Джилас (Югославія), Лонго і Реале (Італія), а також Дюкло і Фажон (Франція).

Основна оцінка міжнародної ситуації була представлена у доповіді Жданова (представника ВКП(б)). Аналіз цієї доповіді показує, що радянське керівництво вважало, що світ поділений на два ворожі табори: імперіалістично-антидемократичний, який очолюють США з метою посилення своєї економіки та впливу, та антиімперіалістично-демократичний. Цей другий табір мав протистояти західним демократіям і боротися з "фашистською загрозою". Жданов підкреслював, що США та їхні союзники вдаються до військово-стратегічних та економічних заходів, а також до ідеологічної боротьби проти СРСР і "держав народної демократії". Тому, за його словами, необхідно було об'єднати зусилля на спільній антиімперіалістичній основі. Таким чином, керівництво СРСР розглядало Інформбюро як інструмент своєї зовнішньої політики, що мав забезпечити домінування ВКП(б) у міжнародних справах. Штаб-квартира Інформбюро була розташована у Белграді [54, с. 281].

Звісно. Я перефразую цей текст, уникаючи структурування і зберігаючи його академічний тон. Позиція Комуністичної партії Югославії (КПЮ) щодо міжнародної ситуації після Другої світової війни спочатку здебільшого

збігалася з поглядами ВКП(б) (Комуністичної партії Радянського Союзу). Югославські лідери підтримували ідею створення об'єднаної організації європейських комуністичних партій, вважаючи, що вона повинна поглибити революційні процеси та посилити соціалістичні сили. Вони бачили співпрацю в рамках Інформбюро як боротьбу проти імперіалізму, що має ґрунтуватися на принципах рівноправності та однопартійній згоді і координації дій. Ці засади, як вважалося, були узгоджені під час візитів Йосипа Броз Тіто до СРСР у 1945–1946 роках. Керівництво Югославії визнавало наявність антикомуністичних настроїв на Заході, що живилися страхом перед «комуністичною загрозою», і вважало, що це загострює міжнародні відносини та веде до формування блоків.

Однак, Інформбюро, засноване на організаційних принципах, розроблених у СРСР, швидко стало інструментом для утвердження єдиної політики у всьому комуністичному русі та абсолютної переваги радянського досвіду в побудові соціалізму. У своєму виступі представник ВКП(б) Жданов різко критикував французьких та італійських комуністів за їхню позицію щодо буржуазії, співпрацю з нею, захоплення парламентаризмом, а також поступливість перед Ватиканом та деголізмом. Подібні закиди, хоча й у завуальованій формі, також лунали й на адресу КПЮ.

Проаналізувавши промову Жданова, керівництво КПЮ дійшло висновку, що Інформбюро є механізмом, за допомогою якого СРСР прагне підпорядкувати собі внутрішню і зовнішню політику всіх соціалістичних держав. Югославські лідери вважали, що це обмежує ініціативу національних компартій, а пролетарський інтернаціоналізм зводиться виключно до обов'язкової підтримки будь-яких дій Радянського Союзу як «старшого брата» та першої соціалістичної країни. Усі ці дії неминуче мали призвести до політичного конфлікту, насамперед із тими партіями та країнами, які відстоювали принципи рівноправності, толерантності та колективної відповідальності.

На тлі цих ідеологічних розбіжностей не слід забувати, що, якщо в міжвоєнний період і під час Другої світової війни в СРСР сформувався культ особи Сталіна, то водночас значно виріс авторитет КП Югославії та особисто Йосипа Броз Тіто. Протягом усього 1947 року між СРСР та Югославією зберігалися непорозуміння. Керівництво КПЮ рішуче відкидало нерівноправність у двосторонніх відносинах і протидіяло спробам СРСР підпорядкувати югославську економіку за допомогою спільних підприємств і банків. Недостатня рішучість югославського уряду, зокрема А. Хебранга, у захисті національних економічних інтересів була піддана жорсткій критиці на засіданні Політбюро КПЮ у квітні 1946 року. Наприклад, Едвард Кардель прямо зазначав, що уряд Югославії «тушується» перед СРСР у відстоюванні

власних позицій. У відповідь на таку позицію Югославії, Радянський Союз наприкінці 1947 року відклав підписання радянсько-югославського договору на невизначений термін 1948 року. Цей крок СРСР став першим, але значним, сигналом погіршення економічних відносин між двома країнами.

Політичний конфлікт між Радянським Союзом та Югославією загострювався невпинно, і ключовий етап припав на початок 1948 року. Цей період ознаменувався зустріччю 10 лютого 1948 року, на якій Йосип Сталін в присутності керівників болгарської та югославської компартій (зокрема, Г. Димитрова, Т. Костова, Е. Карделя та М. Джиласа) піддав різкій критиці як щойно підписаний болгаро-югославський договір про співробітництво, так і ширшу ідею Димитрова про створення Балканської конфедерації, що включала б вісім країн. Також Сталін висловив невдоволення згодою Югославії на введення своїх військ до Албанії [58, с. 122].

Як слушно зазначав професор В.І. Яровий, хоча ініціативи Димитрова формально не суперечили лінії Кремля, Сталіну не подобалася сама ініціативність Димитрова та дипломатична активність Й. Броз Тіто. Замість пропозиції Димитрова про конфедерацію, Сталін вніс власну ідею про югославо-болгарську федерацію, наголосивши у Кремлі, що "перш за все створимо болгарсько-югославську федерацію". Керівництво КПЮ обговорило цю сталінську пропозицію на засіданні Політбюро ЦК 1 березня 1948 року і розцінило її як антиюгославську за змістом. Й. Тіто тоді прямо заявив, що створення такої федерації на той момент було б не чим іншим, як введенням "троянського коня" в Югославію, і підкреслив, що югославські народи ніколи не погодяться на федерацію двох суверенних країн, оскільки мова може йти лише про федерацію семи рівноправних республік. На цьому ж засіданні було констатовано, що двосторонні відносини з СРСР погіршуються, а тиск Сталіна становить загрозу суверенітету Югославії. Наступним кроком, що різко загострив ситуацію, стало відкликання радянських військових радників (з 18 березня) та всіх цивільних спеціалістів (з 19 березня) з Югославії. Приводом для цього кроку стало звинувачення в тому, що радянські спеціалісти відчують "нетовариське відношення з боку влади ФНРЮ". Повірений у справах радянського посольства Армянинов 19 березня передав Тіто відповідну депешу від Молотова, на що Й. Броз Тіто відповів, що вони не бачили потреби в радянських спеціалістах, оскільки Югославія "навчена керувати і може керувати сама". Після Армянинова на зустріч з Тіто зажадав представник ВКП(б) в Інформбюро Юдін, і Тіто зробив висновок, що Юдін не був обізнаний про зміст листа Молотова. 20 березня 1948 року Й. Броз Тіто у листі до Молотова визнав право уряду СРСР відкликати спеціалістів з будь-якою мотивацією, але рішуче відкинув звинувачення у недоброзичливому ставленні з боку югославської влади,

наголосивши, що для них були створені братерські та найбільш гостинні умови.

Керівництво СРСР, незважаючи на відповіді Югославії, продовжувало вести лінію на загострення двосторонніх відносин. 27 березня 1948 року, коли Йосип Броз Тіто перебував у Загребі, його відвідали радянський посол Лаврентьєв та повірений Армянинов і вручили йому лист за підписом Сталіна, адресований "Товаришу Тіто та іншим членам ЦК Комуністичної партії Югославії". У цьому листі порушувалися ключові, з точки зору Москви, питання радянсько-югославських відносин. Радянське керівництво чітко заявило, що не задоволене внутрішньою та зовнішньою політикою Югославії і вбачає у поведінці керівництва ФНРЮ нещирість. Щодо відкликання військових радників, то у листі наголошувалося, що цей крок був відповіддю на заяви міністра оборони К. Поповича про те, що радники СРСР дорого обходяться країні, що югославська армія не потребує засвоєння військового мистецтва Радянської Армії, що радянська військова стратегія є шаблоном, який не становить цінності для ЮНА, і, нарешті, що радянські військові радники отримують високу платню при невеликій віддачі. Крім того, у сталінському листі згадувалося, що на одному із засідань ЦК КПЮ Джилас відкрито заявляв, що радянські офіцери морально стоять набагато нижче офіцерів англійської армії, і цей "антирадянський" вислів не був засуджений іншими членами ЦК КПЮ. Радянське керівництво також звинуватило югославські владні структури в тому, що вони дозволили органам безпеки стежити не лише за представниками уряду СРСР, а й за представником ВКП(б) у Комінформі – паном Юдіним.

Водночас, у листі було відзначено, що владі СРСР відомі антирадянські висловлювання високопосадовців Югославії, серед яких згадувалися Джилас, Вукманович, Кідрич та Ранкович. Їм приписувалися заяви про те, що "ВКП(б) – вироджується", що "в СРСР при владі великодержавні шовіністи", що "СРСР намагається економічно підпорядкувати Югославію" та що "Комінформ – засіб для проникнення і підпорядкування партійних осередків ВКП(б)".

У листі Сталіна була піддана нищівній критиці діяльність КПЮ. Зокрема, керівництво ВКП(б) вважало, що в КПЮ відсутня критика і самокритика – основа внутрішньопартійної демократії. Більше того, відзначалось у листі, члени ЦК КПЮ здебільшого не вибиралися, а призначалися зверху (розумій особисто й.Броз Тіто – Л.М.) [182, с.75].

У роботі другого засідання Інформбюро прийняли участь делегації: Болгарської робітничої партії (комуністів) (Т.Костов, В.Червенков), Румунської робітничої партії (Г.Деж, В.Лука, А.Паукер), Угорської робітничої партії (М.Ракоші, М.Форкаш, Е.Гере), польської робітничої партії

(Й.Берман, А.Завадський), Всесоюзної комуністичної партії більшовиків (А.Жданов, Г.Малинков, М.Суслов), Комуністичної партії Франції (Ж.Дюкло, Е.Фажон), Комуністичної партії Чехословаччини (Р.Сланські, Р.Шіроки, В.Геміндер, Г.Бареш), Комуністичної партії Італії (П.Тольятті, П.Секія) [18, с. 80-81].

Нарада в Бухаресті ігнорувала вимогу КПЮ про порядок денний. У ході засідання була прийнята резолюція «Про становище в КПЮ» [182, с. 80- 81]. Вона повторювала сталінські звинувачення, а саме:

1) КПЮ проводить антимарксистську і антирадянську внутрішню і зовнішню політику, ініціаторами такого курсу є Тіто, Кардель, Джілас та Ранкович;

2) у Югославії організовано приниження ролі Радянської Армії в розгромі фашизму та підтримці народно-визвольних рухів у країнах Південної та Центрально-Східної Європи;

3) у внутрішній політиці КПЮ принижує роль робітничого класу, заперечує марксистсько-ленінську теорію про класову боротьбу;

4) Інформбюро констатує, що керівництво КПЮ ревізує вчення Маркса, Енгельса, Леніна про партію;

5) Інформбюро вважає, що встановлення бюрократичного режиму в партії не сприяє розвитку внутрішньопартійної демократії, критики і самокритики;

6) Інформбюро рекомендує КПЮ визнати критику з боку ВКП(б) правильною, такою, яка допоможе югославським комуністам якнайшвидше позбутися помилок;

7) з огляду на становище в КПЮ ВКП(б) та інші братерські партії пропонують організаційну допомогу комуністам Югославії;

8) Інформбюро засуджує антипартійну політику і вчинок ЦК КПЮ, яким він сам себе виключив з родини братніх комуністичних партій [36, S.380].

Отже, Резолюція Інформбюро вимагала від комуністичних і робітничих партій створити навколо КПЮ ситуацію, яка би не сприяла її незалежному соціалістичному розвитку, зробила би її слухняною, такою, яка би підтримала встановлення в комуністичному русі сталінської ідейно-політичної монополії.

Зміст Резолюції свідчить про те, що більшість комуністичних і робітничих партій вважали: без їх підтримки і підтримки з боку СРСР Югославія не в силах побудувати соціалізм і бути в безпеці перед загрозою з боку капіталістичних країн. Разом з тим, комуністичні і робітничі партії звернулися із закликом до «здорових сил» в КПЮ вжити заходів для зміни

керівництва партії на чолі з Й.Броз Тіто. Зрозуміло, що це було не чим іншим, як втручанням у внутрішні справи КПЮ, а відтак і Югославії.

29 червня 1948 року була опублікована «Заява ЦК КПЮ» [62, с. 229]. У ній «Резолюція Інформбюро» була піддана критиці і визнана провокаційною, що не відповідає реальному стану справ у КПЮ. Щодо твердження «Резолюції Інформбюро», нібито КПЮ стала складовою частиною Народного фронту, керівництво партії відзначило, що ВКП(б) та інші братні партії не до кінця розуміють зміст Народного фронту в Югославії, з одного боку, і керівну роль у ньому робітничого класу, з іншого.

У «Заяві ЦК КПЮ» відкидалося твердження, що своїми діями КПЮ нашкодила єдності комуністичного фронту. Напроти, твердило керівництво КПЮ, Інформбюро знецінило власний принцип самостійності і добровільності кожної партії при вирішенні будь-яких проблем.

У даному контексті важливе значення мав п'ятий з'їзд Комуністичної партії Югославії, який проходив з 21 по 28 липня 1948 року [15, с. 362]. На цей час КПЮ налічувала 468.175 членів та 51.612 кандидатів у члени партії. Зрозуміло, що вона являла собою вагому політичну силу в югославському суспільстві. У роботі п'ятого з'їзду взяло участь 2.344 делегати, з яких 106 були активними учасниками народно-визвольної боротьби в роки Другої світової війни [53, с. 328].

На порядку денному з'їзду були актуальні для Югославії питання:

- політичний звіт ЦК КПЮ (доп. Й.Броз Тіто);
- звіт про організаційну роботу КПЮ (доп. О.Ранкович);
- про агітаційну і пропагандистську роботу (доп. М.Джілас);
- про народну владу та соціалізм (доп. Е.Кардель);
- про розбудову соціалістичної економіки (доп. Б.Кідрич) [195].

З пропозиціями стосовно проекту програми і статуту КПЮ виступили відповідно М.П'яде та Б.Нешкович.

П'ятий з'їзд КПЮ мав політичну особливість. Він повинен був дати оцінку стану радянсько-югославських відносин та накреслити перспективи їх розвитку з огляду на рішення Комінформбюро від 28 червня 1948 року.

Як відомо, на Бухарестському самміті комуністичних і робітничих партій було прийнято резолюцію «Про становище в КПЮ», яка стверджувала, що югославське керівництво на чолі з Й.Броз Тіто зрадило ідеї соціалізму, проводячи антимарксистську та антирадянську внутрішню і зовнішню політику, перейшло на позиції «буржуазного націоналізму», ревізуючи вчення К.Маркса, Ф.Енгельса і В.Леніна.

Перелічені звинувачення послужили основою для звернення Комінформбюро до «здорових сил» КПЮ із закликом змінити керівництво партії на чолі з Й.Броз Тіто і визнати критику справедливою [46, с. 563]. У

досліджуваний період таке звинувачення означало ізоляцію КПЮ з усіма наслідками політичного та економічного характеру. В цілому КПЮ опинилася в скрутному становищі. Її керівництво повинно було або визнати власні «помилки», або шукати вихід із становища, в якому вона опинилася. На ці питання і повинен був дати відповідь п'ятий з'їзд Комуністичної партії Югославії.

П'ятий з'їзд Комуністичної партії Югославії проходив у гостро-дискусійному стилі з двох найбільш актуальних питань: оцінки резолюції Комінформбюро та методів діяльності керівництва КПЮ.

З цього приводу у політичному звіті Й. Броз Тіто зробив аналіз боротьби робітників і селян під керівництвом КПЮ за політичні та соціальні зміни в Югославії, підкресливши при цьому, що «...генеральною лінією боротьби партії є побудова соціалізму» [181, с. 235]. Таке твердження Й. Броз Тіто аргументував успіхами в народному господарстві, які були досягнуті у повоєнний період, а також змінами, які відбулися в промисловості та сільському господарстві в результаті проведених реформ. Це дало можливість Й. Броз Тіто заперечити і одночасно спростувати звинувачення Комінформбюро на адресу КПЮ в тому, що вона ревізує марксистсько-ленінське вчення про розвиток поземельних відносин на селі, принижує роль селянства, чим сприяє реставрації капіталістичних форм господарювання і таке інше. З одного боку, – відзначив Й.Броз Тіто, – нас звинувачують у тому, що селянство ми розглядали як єдину, реальну силу у процесі побудови соціалізму, а з іншого, реставруємо капіталізм на селі, для чого приймаємо постанови і закони» [47, с. 233].

Згідно з резолюцією Комінформбюро керівництво ФНРЮ і КПЮ не донесло до народу істинний зміст підсумкового документу наради у Бухаресті. Відповідаючи на це звинувачення, Й.Броз Тіто підкреслив, що «...для керівництва Югославії є дивним твердження, ніби воно приховало від народу критику, боячись його реакції на них. Ті, хто приймав резолюцію, добре знали, що югославська сторона не мала права її оприлюднювати у зв'язку з тим, що на ній стояв гриф ЦК ВКП(б) «цілком таємно» [183, с. 233].

Отже, така заява Й.Броз Тіто – свідчення того, що Комуністична партія Югославії не сприймала звинувачення, а навпаки вбачала його в антиюгославській позиції СРСР та ВКП(б), з ініціативи і під тиском яких було прийнято Резолюцію Комінформбюро.

У політичному звіті Й.Броз Тіто охарактеризував зміст звинувачення ВКП(б) та інших комуністичних і робітничих партій у ревізії вчення марксизму-ленінізму. Відповідаючи на нього, він зауважив, що народ Югославії підтримав Радянський Союз у 1941 році не у зв'язку з відданістю троцькістським концепціям, а навпаки, керуючись марксистсько-ленінською

теорією стосовно ролі партії у суспільному розвитку... Ми проти того, аби проголошувати марксизм-ленінізм догматичним вченням, – підкреслив Й.Броз Тіто. Розвиваючи думку, він нагадав слова Ф.Енгельса «...наше вчення – не догма, а керівництво до дії» [13, с. 234].

На основі даного висловлювання Ф. Енгельса Й. Броз Тіто зробив висновок про те, що при побудові соціалістичного суспільства немає потреби притримуватися єдиного рецепту. Відкидаючи, таким чином, звинувачення на адресу КПЮ в її прагненні ревізувати вчення марксизму-ленінізму, комуністи Югославії відстоювали принцип плюралізму в ході розбудови комуністичного суспільства, недоцільність копіювання радянської моделі, чого домагалося керівництво СРСР і ВКП(б). Зрозуміло, що така позиція КПЮ не влаштовувала уряд Радянського Союзу і, особливо, ВКП(б). Вона вела до ще більшої напруги у відносинах між двома країнами і партіями.

На п'ятому з'їзді КПЮ широко обговорювалось питання співпраці з Народним фронтом, який, за оцінкою державних діячів Югославії, ототожнюється з народною демократією як специфічною формою диктатури пролетаріату, які спільними зусиллями будують соціалістичне суспільство. Як відомо, під тиском ВКП(б) на Бухарестській нараді було прийнято радянську концепцію місця і ролі Комуністичної партії в югославському суспільстві. Вона закликала комуністичні партії країн Центрально-Східної Європи відмежуватися і засудити практику КПЮ, спрямовану на тісне співробітництво з усіма політичними силами, в т.ч. і Народним фронтом в ході будівництва нового соціалістичного суспільства.

Як привід до погіршення двосторонніх радянсько-югославських відносин було використано твердження лідерів СРСР та ВКП(б) про те, що КПЮ стала складовою частиною Народного фронту, втративши при цьому керівну й організаторську роль. Даючи відповідь на такого роду звинувачення, Й.Броз Тіто назвав КПЮ діючою, мобільною організацією, пов'язаною з широкими народними масами, яка тільки при такому становищі може відігравати роль авангарду робітничого класу [25, с. 363]. Необхідно, однак, зауважити, що полеміка Й.Броз Тіто з резолюцією Комінформбюро стосовно соціальної структури КПЮ, її ролі в югославському конфлікті, побудові соціалізму мала, насамперед, пропагандистський характер. Станом на 1948 рік Комуністична партія Югославії аж ніяк не була авангардом робітничого класу, а скоріше навпаки – селянства. Так, у 1948 році здебільшого бідне і безземельне селянство становило 49 відсотків загальної кількості членів КПЮ і тільки 43 відсотки – робітників та службовців

Тому зрозумілою була ситуація, коли більшість діючих партійних функціонерів КПЮ склали активні учасники народно-визвольної боротьби, а не представники робітників та селян.

На п'ятому з'їзді КПЮ активно обговорювалося питання про самоізоляцію державного і партійного керівництва Югославії, самовиключення з рядів Комінформбюро. Відкидаючи такого роду звинувачення, Й. Броз Тіто наголосив, що «...жодна інша партія, крім ВКП(б), не змогла би витримати такого тиску».

Даний вислів можливо оцінити як прагнення керівництва КПЮ та Югославії не допустити повного розриву відносин з іншими комуністичними та робітничими партіями і, зрозуміло, насамперед, з ВКП(б). З приводу цього Й.Броз Тіто нагадав, що «...Югославія – соціалістична країна і належить до соціалістичного табору на чолі з СРСР» [60, с. 63].

Не менш гостро обговорювалося питання про перспективу розвитку комуністичного і робітничого руху. У підсумкових документах п'ятого з'їзду КПЮ наголошено, що комуністи Югославії не підтримують ідею канонізації Сталіна як недоторканого вождя світового комуністичного руху, рівно як і твердження про безпомилкову діяльність ВКП(б) та універсальність радянської системи. Слід відзначити, що такі судження були закріплені в документах КПЮ. Зокрема, у програмі Комуністичної партії Югославії, прийнятій на сьомому з'їзді СКЮ, зазначалося, що такі явища як бюрократизм, догматизм, опортунізм, надмірне відчуття сили, ідейний і політичний монополізм є негативними у міжнародному комуністичному русі. Така позиція комуністів Югославії не могла підтримуватися радянським керівництвом, яке намагалося відігравати роль «старшого брата» в комуністичному русі взагалі, та міждержавних і міжпартійних відносинах, зокрема. Зрозуміло, що вона не сприяла поглибленню, а тим більше, урізноманітненню форм двосторонніх радянсько-югославських відносин.

Незважаючи на це, у новій програмі Комуністичної партії Югославії, прийнятій на п'ятому з'їзді, було задекларовано, що у практичній діяльності КПЮ буде керуватися теорією марксизму-ленінізму і що вона – керівна сила Федеративної Народної Республіки Югославії. Учасники з'їзду, всупереч вимогам Й.Сталіна, визнали Народний фронт загальнонародною організацією. Одночасно в Статуті партії було закріплено, що окремі методи діяльності ВКП(б) є зрозумілими для КПЮ. Мова йшла, насамперед, про підтримку сталінської моделі розвитку «соціалістичного реалізму», зміст якої полягав у збереженні «чистоти марксистської теорії». З цією метою була підтримана практика суворої цензури, яка широко практикувалася в СРСР.

Рішення п'ятого з'їзду КПЮ були підтримані крайовими та республіканськими партійними осередками. Підтримку отримала і тітовська концепція внутрішнього і зовнішнього курсу КПЮ. П'ятий з'їзд схвалив ініціативу молодіжних організацій про створення загальноюгославської

молодіжної організації «Народна молодь», яка повинна була працювати під керівництвом КПЮ.

Таким чином, аналіз стану радянсько-югославських відносин у світлі рішень п'ятого з'їзду КПЮ підтверджує, що:

–учасники п'ятого з'їзду КПЮ оцінили резолюцію Інформбюро як таку, що носила антиюгославське спрямування, була прийнята з ініціативи і під тиском керівництва СРСР і ВКП(б);

–п'ятий з'їзд КПЮ відкинув звинувачення ВКП(б) на адресу югославського керівництва в опортунізмі, ревізіонізмі, відступництві від вчення марксизму-ленінізму;

–прагнення ВКП(б) і особисто Й.Сталіна до політичної домінації у міжнародному комуністичному русі сприяло зміні зовнішньополітичного курсу ФНРЮ. Якщо до 1948 року зовнішньополітична стратегія КПЮ базувалася на спільних діях з ВКП(б) і радянським урядом, то із середини 1949 року вона кардинально змінилася на користь співпраці з іншими країнами і розробки концепції позаблоковості [16, с. 25].

–політичний конфлікт між ВКП(б) і КПЮ призвів до погіршення радянсько-югославського економічного співробітництва. Якщо у 1945-1947 роках СРСР був головним економічним партнером Югославії – на його долю припадало більше 1/5 загального югославського товарообороту з іншими країнами, то уже в 1949 році двосторонні торгівлі відносини суттєво зменшилися і на певний час втратили регулярний характер. Товарооборот знизився з 73 млн. руб. у 1948 році до 12 млн. руб. у 1949 році. Рішення п'ятого з'їзду КПЮ послужили основою для розробки в майбутньому тітовської концепції «опори на власні сили», яка за оцінкою радянського керівництва завдавала шкоди комуністичному і робітничому рухові, не сприяла розвитку співробітництва між СРСР і ФНРЮ. Із закінченням роботи п'ятого з'їзду КПЮ завершився один з етапів протистояння СРСР і ФНРЮ, а також таких особистостей, як Й.Сталін та Й.Броз Тіто.

Радянсько-югославський конфлікт можна розділити на два етапи – лютий-червень 1948 року – це зіткнення між керівництвом ВКП(б) і КПЮ, про яке громадськість практично нічого не знала. Пізніше Сталін для посилення тиску на Югославію підключив Інформбюро. На самому початку причини конфлікту Сталін вбачав у ідеологічному та політичному відступництві КПЮ від генеральної лінії комуністичного руху, а тому намагався за будь-яких обставин вернути партію і країну на «правильний шлях». З цією метою використовувалися доступні засоби.

Як було відзначено вище, у широкому аспекті методів тиску особливе місце належить резолюції Інформбюро «Про становище в КПЮ». З цього періоду розпочалася відкрита війна сталінського керівництва та Інформбюро

проти югославської партії. У документах повторювалися звинувачення проти КПЮ, запозичені з листів Сталіна, направлених югославському керівництву у період з березня по травень 1948 року. Югославський шлях будівництва соціалізму кваліфікувався як націоналізм і реформізм, КПЮ виключалася з комуністичного руху, а так звані «здорові сили» адресувався заклик скинути керівництво партії і створити нове, яке би притримувалося сталінського курсу.

Зрозуміло, що резолюція «Про становище в КПЮ» була прийнята не тільки для неслухняної Югославії, але і для боротьби з подібними тенденціями в інших партіях і країнах. Її нав'язали міжнародному комуністичному руху в якості теоретичної основи, обов'язкової платформи і генеральної політичної лінії усіх партій як учасниць, так і не учасниць Інформбюро. Заклинаючи югославську систему, погрожуючи відлученням від комуністичного руху, резолюція, а також драконівські заходи вжиті проти Югославії, на думку керівництва ВКП(б), повинні були не допустити розповсюдження націоналістичних і ревізійністських тенденцій в партіях країн народної демократії.

Після 1948 року Інформбюро не тільки фактично, але і формально перестало бути добровільним консультативним органом, створеним для обміну досвідом. Воно перетворилося в директивно-керівний центр комуністичного руху, у свого роду «міні-комінтерн». У принципі інформбюро стало тим, для чого і було створене Сталіним, – зброєю гегемонії у Комуністичному русі, засобом позбавлення соціалістичних країн самотності.

Радянсько-югославський конфлікт 1948-1956 років мав важливе міжнародне значення. Він сприяв процесу десталінізації, оновленню комуністичного руху. П'ятий з'їзд КПЮ аргументовано довів необґрунтованість звинувачень на адресу КПЮ [27, с. 113].

Викладений матеріал свідчить, що радянсько-югославський конфлікт мав інтернаціональний характер. На нашу думку, боротьба із сталінізмом характеризується трьома вагомими вимірами. По-перше – одна комуністична партія зуміла дати відсіч Інформбюро – зброї сталінської гегемоністської політики. Завдяки міцним зв'язкам з первинними осередками КПЮ вдалось вистояти у конфлікті, незважаючи на те, що соціалістичні країни взяли участь в економічній блокаді, здійснювали на Югославію воєнно-політичний тиск. Крах гегемоністської політики по відношенню до Югославії активізував наявні і потенційні антисталінські сили в інших країнах.

По-друге, у конфлікті 1948-1956 років югославські комуністи піддали ретельному аналізу підвалини зовнішньої політики, а також зміст деформованої культом особи радянської суспільної системи. Ними була

відкинута ідеологія і практика сталінізму, а в порядок денний повоєнної епохи були внесені доленосні питання соціалізму, вирішення яких уже у період хрущовської відлиги перетворилося у зміст процесу десталінізації.

По-третє, у пошуках виходу з кризової ситуації югославські комуністи вдалися до розробки нових концепцій економічної і політичної системи соціалізму та його рушійних сил. Ще з більшою наполегливістю відстоювали принципи рівноправності, самостійності і незалежності у взаємовідносинах між комуністичними партіями та соціалістичними країнами. У зв'язку з цим відкрилися можливості і перспективи розвитку, засновані на економічних законах демократичної системи соціалістичного самоуправління. Усе це сприяло ліквідації багатьох догм і міфів сталінізму, послужило вкладом у боротьбу проти нього.

Погіршенню відносин між СРСР і Югославією сприяла й внутріполітична нестабільність югославського суспільства, пов'язана з появою прихильників рішень Комінформбюро. Навіть серед першоборців, тобто, людей, що влились у лави боротьби з фашизмом одними з перших, виявилися ті, що вважали рішення наради в Бухаресті правильними і вірили в непогрішність Й.Сталіна. Югославська історіографія вважає, що серед причин появи прихильників Комінформбюро були наступні:

- схильність бачити в Росії союзника і захисника інтересів Югославії;
- розколом суспільства на багатих і бідних, тобто, появою «нових югославців», які збагатили в результаті використання службового положення та фінансових об'єктів;
- зрадою партійними функціонерами комуністичних ідеалів, прагнення їх до збагачення і просування по службовій драбині своїх родичів;
- перетворення партії в масову організацію, яка розпочалася після V з'їзду КПЮ;
- економічні невдачі, в т.ч. і в проведенні колективізації. Підвищення норм виробітку, податків, откупу – були сприятливим ґрунтом появи інформбюровців.

Кількість прихильників рішень Комінформбюро постійно зростала. Так, якщо у 1948 році було заарештовано 501 людину, то протягом 1949-1952 років їх кількість досягла 14.236 чоловік. Уряд країни, на вимогу керівництва КПЮ, відповідав репресіями проти інформбюровців. Від 15 до 60 тисяч чоловік стали в'язнями таборів. Соціальний склад інформбюровців був досить строкатий – від партійних працівників та служби безпеки і внутрішніх справ до військових, робітників, селян, студентів.

Аналізуючи офіційну статистику Р.Радойніч вважає, що в число інформбюровців потрапили 1246 письменників, акторів, художників, суддів, прокурорів та адвокатів. Усі вони звинувачувалися у підтримці рішень

Комінформбюро, а також антидержавній діяльності. Офіційні кола Югославії звинувачували Радянський Союз у підтримці інформбюровців, що, зрозуміло, вносило негативні корективи в радянсько-югославські відносини.

Радянсько-югославський конфлікт, як вірно наголосив відомий російський славіст В.Волков, мав комплексний, багат шаровий характер, але «першопричиною було прагнення Й. Сталіна до особистого диктату в комуністичному русі, використовуючи для цього й Інформбюро» [126, с.141]. Його наслідки були історично-знаковими. У керівництва КПЮ виникла світоглядна криза, з одного боку, а з іншого – з'явилася ідея соціалістичного ринку. Вона вперше прозвучала на II Пленумі ЦК КПЮ в січні 1949 року. На ньому Б.Кідрич і міністр постачання Б.Нешкович внесли пропозицію скасувати гарантоване постачання і прийти до вільного ринку.

Необхідно підкреслити, що таку ідею активно підтримували США, позитивно вирішуючи будь-які югославські прохання. Зокрема, з метою збереження Югославії як противаги СРСР, виділяли їй кредити, безоплатну економічну допомогу і йшли на співпрацю у воєнній сфері.

Зрозуміло, що для глибокого і всебічного розуміння значення радянсько-югославського конфлікту для міжнародних відносин має висвітлення позиції США в його період.

Радянсько-югославські відносини на початку 1948 року набрали кульмінаційної гостроти. Уряд колишнього СРСР звинуватив керівництво Югославії у ревізії вчення марксизму-ленінізму та підриві монолітності соціалістичної системи. Зміст антиюгославської компанії полягав у прагненні СРСР підпорядкувати керівництво Комуністичної партії Югославії своєму впливу, з одного боку, і не допустити проведення «антиленінських» економічних реформ [32, с. 168].

З цією метою була організована антиюгославська компанія не тільки на міждержавному, але і на міжнародному рівнях. Зокрема, на Бухарестській зустрічі комуністичних і робітничих партій була прийнята резолюція «Про становище в КПЮ». У ній стверджувалося, що югославське керівництво на чолі з Й. Броз Тіто зрадило ідеалам соціалізму і, проводячи антимарксистську та антирадянську внутрішню і зовнішню політику, перейшло на позиції «буржуазного націоналізму» [69, с.293]. У широкому спектрі методів тиску на Югославію особливе місце належить названій резолюції Інформбюро. Саме з цього моменту розпочалась відкрита війна сталінського керівництва в Інформбюро проти КПЮ і югославського уряду. Бухарестська резолюція – документ, який мав двояке політичне навантаження. По-перше, в ньому повторювалися необгрунтовані звинувачення на адресу КПЮ, які були запозичені з листів Сталіна до Й. Броз Тіто. У ній югославський шлях будівництва соціалізму кваліфікувався як націоналізм і реформізм, КПЮ

виключалася з комуністичного руху, а так званім «здоровим силам» адресувався заклик усунути від влади тітовське керівництво і створити нове, яке буде йти у фарватері сталінського курсу.

По-друге, резолюція «Про становище в КПЮ» була прийнята для боротьби проти подібних тенденцій в партіях інших країн. Її нав'язали міжнародному комуністичному рухові в якості теоретичної основи, обов'язкової платформи і генеральної політичної лінії всіх «братніх» партій як учасниць, так і неучасниць Інформбюро. Заклики до скинення югославської політичної та соціально-економічної системи, погрози на адресу КПЮ відлученням від комуністичного руху повинні були служити суворим попередженням іншим партіям, щоб вони не допускали явищ, кваліфікованих в документі як націоналістичні і ревізійністські. Як слушно відзначив відомий югославський радянолог, професор факультету політичних наук Белградського університету Сава Жіванов «...насамперед – це відносилось до партій, які були при владі в країнах народної демократії. Їм пропонувалось припинити будівництво соціалізму в специфічних формах і методах, які відповідали їх національним умовам» [10, с. 93].

Історично склалося так, що після резолюції «Про становище в КПЮ» розпочалася абсолютизація радянського досвіду будівництва соціалізму, який перетворили в універсальний, обов'язковий для всіх прототип. Одночасно насаджувалось гасло консолідованої зовнішньої політики, єдиного курсу в зовнішньополітичній діяльності для захисту інтересів країн соціалізму.

Незважаючи на те, що під час Другої світової війни особливо тісних стосунків між Югославією і Радянським Союзом не було (крім політичних) останній вніс вагомий внесок у розгром німецьких військ на Балканах та звільнення від їх присутності території країни. Спільна радянсько-югославська військова операція, проведена у 1945 році, привела до звільнення м.Белград, а відтак і всієї території Югославії від німецько-фашистських військ. Вона – свідчення співпраці двох країн та їх внесок у розбудову повоєнних міжнародних відносин. На даному етапі колишній СРСР надавав тітовській Югославії матеріальну та дипломатичну допомогу у вирішенні багатьох проблем, в тому числі і територіальних.

Натомість США і Великобританія уже в червні 1945 року зажадали виведення югославських військ з району Трієста та їх передислокацію в інше місце [10, с.93]. Одночасно військові адміністрації США і Великобританії не перечили перебуванню тут військ усташів і четників, а також військових злочинців. Проблема Трієста загострила відносини між Югославією, з одного боку, і США та Великобританією, з іншого.

У досліджуваній період в історії радянсько-югославських відносин, який хронологічно охоплює 1945–1948 роки, СРСР був активним чинником у

відбудові економіки та проведенні реформ в Югославії. Радянський Союз, з одного боку, поставляв їй промислове устаткування, вугілля, залізничні вагони, паровози тощо, а з іншого – підштовхував уряд країни до «соціалістичної перспективи» і встановлення диктатури комуністичної партії. Одним із засобів досягнення такої мети були п'ятирічні плани розвитку господарства. Перший п'ятирічний план розвитку економіки на 1947–1951 роки передбачав збільшення промислового виробництва в 5 разів, а сільськогосподарської продукції – в 1,5 рази порівняно з 1939 роком [15, с. 419].

На першому повоєнному етапі радянсько-югославських відносин СРСР надавав Югославії всесторонню моральну і дипломатичну підтримку.

Це особливо проявилось під час вирішення спірних з Італією територіальних питань стосовно Карінтії, Пули, Рієки, Істрії та Словенського Примор'я. Історично склалося так, що країни західної демократії при вирішенні названих питань зайняли проіталійську позицію, незважаючи на переважну кількість югославського населення цих земель. Знаковою в цьому плані є Паризька мирна конференція (1946 р.), на якій США зробили все залежне від них аби Югославія не змогла відстояти свої територіальні інтереси. Однак, при безпосередній підтримці Радянського Союзу їй були повернені названі землі.

На фоні радянсько-югославських відносин цього періоду стосунки між США і ФНРЮ були не найкращими. Мова йде про повернення Югославії золота, яке на період війни було перевезено до Нью-Йорку. США настоювали на тому, що золото може бути повернуто тільки за умов відшкодування американським громадянам збитків за конфісковане майно. СРСР підтримав Югославію і в даному питанні, виходячи з того, що проблема золота негативно впливала на стан американсько-югославських торгових відносин. Більше того, США вимагали від європейських союзників дотримуватися проамериканської лінії в розвитку торгівлі та економічних зв'язків з Югославією.

Йдучи у фарватері політики Великобританії на Балканах, США відстоювали інтереси країн Західної Європи і в ООН. Зокрема, вони зайняли прозахідно-європейську позицію в Організації Об'єднаних Націй з т.з. «грецького питання». США засудили підтримку лівих сил у Греції під час громадянської війни з боку Югославії, Болгарії та Албанії. У березні 1947 року Конгрес США одобрив доктрину Трумена, зміст якої полягав у виділенні коштів для економічної допомоги урядам Греції і Туреччини [114, с.752]. Вона охоплювала й інші країни, в яких «вільні народи», як стверджувалося в рішенні Конгресу, ведуть боротьбу з комунізмом. Отже, у «грецькому питанні» США зайняли чітку антиюгославську позицію, в той

час як СРСР притримувався нейтралітету. Річ в тім, як слушно зауважує відомий вітчизняний славіст В.Яровий, що багатьом лідерам комуністичних партій, в т.ч. і Й.Броз Тіто, не було відомо про принципову домовленість між Й.Сталіним і У.Черчіллем у 1945 році щодо поділу сфер впливу, згідно якої Греція визнавалася зоною англійських інтересів [75, с. 117].

Проводячи антиюгославську компанію під гаслом «комунізації» і «сателітного характеру» югославської державності, дипломатія США ставила своїм завданням морально впливати на керівництво Югославії, насамперед Й. Броз Тіто, з метою відмовитися від побудови соціалізму і співпраці з Радянським Союзом. Для цього використовувалися будь-які можливості, в т.ч. і економічного характеру. Дану тезу підтверджує гостра дипломатична боротьба на Белградській конференції по Дунаю (1948 р.). Вона повинна була врегулювати проблеми р.Дунай. Югославія відстоювала інтереси придунайських країн, вважаючи їх господарями цієї найбільшої водної артерії Європи. Позицію Югославії підтримували як Радянський Союз, так і інші країни Південно-Східної Європи. У значній мірі завдяки активній дипломатичній підтримці з боку СРСР делегація Югославії зуміла відстояти власні інтереси на Міжнародній конференції по Дунаю. США та їх союзники намагалися не враховувати інтереси придунайських держав, перетворивши р.Дунай у вільну для всіх країн водну артерію. Такий статус Дунаю наносив би значної економічної шкоди придунайським країнам, в т.ч. і Югославії. Остання могла розраховувати тільки на підтримку з боку СРСР, що і відбулося на міжнародній конференції з даної проблеми.

Отже, на першому етапі повоєнних радянсько-югославських відносин (1945–1948 рр.) США проводили недружелюбну політику по відношенню до Югославії. Головним її змістом було не допустити проведення реформ в країні, а також розширення й урізноманітнення двосторонньої радянсько-югославської співпраці.

Другий етап відносин між СРСР і Югославією припадає на 1948–1955 роки. Він позначений погіршенням двосторонніх радянсько-югославських відносин, з одного боку, і налагодженням політичних та економічних зв'язків між США і Югославією, з іншого. Як уже відзначалося вище, у 1948 році радянсько-югославські стосунки набули кульмінаційного характеру. Зміст резолюції Інформбюро «Про становище в КПО» свідчив про її антиюгославську спрямованість, прагнення керівництва СРСР до встановлення політичної та економічної домінації над країнами Центральної і Південно-східної Європи. Бухарестська резолюція була побудована на вигаданих і провокаційних обвинуваченнях на адресу керівництва КПО. У ній відзначалося, що «кліка Тіто» за вказівкою «англо-американських імперіалістів» еволюціонувала «від буржуазного націоналізму до прямої

зради національних інтересів Югославії» [19, с. 148]. Йшло, таким чином, прозоре загострення радянсько-югославських відносин на політичному рівні. Одночасно відбувалось скорочення об'єму економічної співпраці. Зокрема, якщо у 1948 році 50% зовнішньоторгового обороту Югославії припадало на СРСР, то в 1949 році він скоротився наполовину. За таких обставин з кожним роком збільшувався зовнішньоторговий дефіцит. Якщо у 1948 році він становив 2,4 млрд. динарів, то в 1953 р. – майже 6,3 млрд. динарів [15, с. 42].

Стан радянсько-югославських відносин був обговорений на V з'їзді Комуністичної партії Югославії (липень 1948 р.). З'їзд прийняв нову програму і статут партії, в яких підкреслювалось, що КПЮ бореться і буде боротись за побудову соціалізму в Югославії [19, с. 365]. Одночасно V з'їзд відхилив критику, що містилась у резолюції наради Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій «Про становище в КПЮ».

Розбіжності у поглядах на форми і методи будівництва соціалізму, на відносини між народно-демократичними державами привели до розриву дипломатичних відносин між СРСР і Югославією. Таким чином, Югославія опинилася у політичній та економічній ізоляції. Вона потребувала політичної підтримки, з одного боку, і економічної допомоги із-за блокади країн Східної Європи, з іншого. Однак, у 1948 році їй не вдалося встановити політичні та економічні зв'язки з країнами Західної Європи із-за противлення США. Останні всебічно вивчали корені протиріч між СРСР і Югославією. У середині 1949 року Держдепартамент США дійшов висновку, що протистояння Радянського Союзу і Югославії може набрати затяжний характер і матиме непередбачувані наслідки для Балканського півострова.

За таких обставин уряд США вирішив використати скрутне становище Югославії і піти на потепління двосторонніх відносин. Сполучені Штати Америки розраховували, що підтримка Югославії у протистоянні з СРСР активізує політичну діяльність в інших країнах «народної демократії», сателітах Радянського Союзу, у боротьбі за незалежність і зміну зовнішньополітичної орієнтації.

Ознакою потепління в американо-югославських відносинах можна вважати дозвіл США на розширення економічних зв'язків і досягнення у 1949 році довоєнного рівня економічних стосунків. У даному випадку необхідно відзначити, що економічне потепління в американо-югославських відносинах було, насамперед, глибоко продуманою з політичної точки зору акцією. Вона повинна була ще більше віддалити соціалістичну Югославію від соціалістичного Радянського Союзу, з одного боку, а з іншого, поведінка Югославії мала стати прикладом непокори для інших країн Центральної і Південно-Східної Європи, які згідно наслідків Другої Світової війни ввійшли у сферу впливу СРСР.

У вересні 1949 року США дозволили фінансовим структурам виділити для Югославії позику, яку можливо охарактеризувати як політичний «жест» по відношенню до останньої [25, с. 23].

Одночасно США активно підтримали Югославію на міжнародній арені, зокрема, на рівні Організації Об'єднаних Націй. Сполучені Штати Америки підтримали кандидатуру Югославії в непостійні члени Ради Безпеки ООН, відійшовши, таким чином, від «джентльменської угоди» з СРСР з процедурних питань у цій міжнародній організації.

У кінці 1949 року США погодилися на відкриття міжнародної авіалінії для Югославії і призначення нового посла Д.Алена [180, с. 445]. Останній після довготривалої розмови з президентом США Г.Труменом заявив, що його країна буде чинити опірлюбій агресії проти Югославії і оберігатиме її незалежність і територіальну цілісність.

Договір про повітряне сполучення дозволив літакам Югославії здійснювати рейси в американські зони Австрії і Німеччини, а літакам США – до Югославії, що мало виключно важливе значення для виходу останньої з міжнародної економічної ізоляції.

З іншого боку, проюгославська лінія США на міжнародній арені не що інше, як добре продумана платформа, яка відповідала далекоглядним політичним і стратегічним інтересам країни у протистоянні з наддержавою СРСР.

У 1950 році до Югославії приїхав посол Д.Ален. З цього періоду починаються інтенсивні політичні контакти між двома країнами і розвиток югославо-американських відносин на вищому рівні. Від типово дипломатичних зв'язків (переговори про подвійне громадянство, відкриття консульства у м.Сан-Франциско – Л.М.) двосторонні зв'язки набирали політичного змісту з економічним забарвленням. Дипломатія США активно і, необхідно відзначити, досить ефективно працювала зі своїми союзниками над виділенням економічної допомоги країнам, які опинилися в економічних негараздах і потребували фінансових ін'єкцій для виходу з економічної стагнації. До такої групи країн була віднесена і Югославія.

Уже у квітні 1950 року уряд США надав Югославії кредит в розмірі 15 млн. доларів для закупівлі сільгосппродукції [18, с. 44]. Крім цього, США відкрили власний ринок для сировини і югославських напівфабрикатів.

Питання про збільшення допомоги Югославії обговорювалося на спеціальному засіданні Конгресу США. Знаковим було те, що президент США Г.Трумен запропонував прийняти закон про негайну допомогу Югославії не тільки з гуманітарних міркувань, але у значній мірі із-за стратегічних інтересів Америки та їх союзників на Балканах.

У кінці 1950 року Конгрес США прийняв «Закон про невідкладну допомогу Югославії», який увійшов в історію міждержавних стосунків як початок нового етапу у відносинах між двома країнами. Закон стимулював роботу гуманітарних організацій, зокрема CARE. Активна діяльність останньої привела до утворення Всеамериканського комітету допомоги Югославії. Ним була проведена значна організаторська робота по розширенню і урізноманітненню форм двостороннього співробітництва. 25 січня 1951 року у розмові з Й.Броз Тіто конгресмен Д.Кеннеді підтвердив наміри і готовність США надавати Югославії політичну і економічну підтримку у зв'язку з її ізоляцією зі сторони Інформбюро. Дану позицію США підтвердив і помічник держсекретаря Д.Паркінс у лютому 1951 року [26, с. 113].

На початку 1950-х років Югославія розпочала переозброєння армії. У цьому вона розраховувала на США. З цією метою Сполучені Штати у травні-червні 1951 року відвідав начальник Генерального штабу Югославської Народної Армії (ЮНА) К.Попович. Під час переговорів з високими посадовими особами США він виклав військову доктрину Югославії та її розуміння місця і ролі Балкан у міжнародних відносинах. 15 листопада 1951 року в м.Белграді була підписана угода про поставку зброї і військової амуніції для ЮНА. Підписання такої угоди, зрозуміло, стало можливим в результаті того, що США переконалися в унеможливленні повернення Югославії до співпраці з Радянським Союзом при сталінському режимі і його зовнішньополітичному диктаті. Крім цього, у досліджуваний період як керівництво США, так і Югославії допускали можливість воєнних дій зі сторони країн Інформбюро проти ФНРЮ. За оцінками американських військових експертів на початку 50-х років югославська армія мала 33 повнокровні дивізії або 400.000 вояків [13]. За чисельністю вона дорівнювала арміям усіх європейських країн – членів Інформбюро, крім СРСР. Зрозуміло, що США на даному етапі розвитку могли розглядати ЮНА як важливу складову у військово-політичному протистоянні між Сходом і Заходом. Це також було однією з причин згоди США на переозброєння югославської армії.

8 січня 1952 року був підписаний Договір про економічну співпрацю [21, с.25] між США і Югославією. Він передбачив розширення двосторонніх зв'язків у стратегічно важливих галузях виробництва, зокрема, металургійній, гірничодобувній, кораблебудівній та електротехнічній. Крім цього, США виділяли кошти для науково-технічного співробітництва і, особливо підготовці кадрів. Одночасно, Договір поставив перед югославською стороною дилему: або розвивати економіку за ринковими законами, або продовжувати впроваджувати планове ведення господарства

при домінації державного сектору в економіці країни. Як свідчить подальший розвиток економіки Югославії її уряд віддав перевагу останньому напрямку.

Таким чином, проаналізований матеріал – свідчення пильної уваги США стосовно розвитку радянсько-югославських відносин у досліджуваний період. Політику США по відношенню до Югославії можливо розділити на два етапи, а саме: I – 1945–1948 рр., II – 1949-1956 рр. Кожний з них має свої характерні особливості. Так, якщо на першому етапі США відігравали свого роду статистику активних радянсько-югославських відносин, то з 1949 року вони намагаються використати «югославську карту» у своїх геополітичних інтересах, які були складовою частиною «доктрини Трумена» і розбудови міжнародних відносин за американським взірцем. Югославія, згідно неї повинна була відігравати роль стабілізатора етноконфесійної ситуації на Балканах. Ця її роль була зафіксована рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій.

У повоєнний період саме Великобританія, Франція, а пізніше і США, допомагаючи Й.Броз Тіто, у формі концептуального оформлення і наукового фінансування, реалізувати «ринковий соціалізм», віддаляючи тим самим Югославію від Радянського Союзу і створюючи з нею показову «вітрину» ринкового шляху для інших соціалістичних країн [54, с. 146].

Одночасно, Радянський Союз, підтримуючи Югославію намагався вирішити власні стратегічні інтереси. Це особливо проявилось під час проведення міжнародної конференції по р. Дунай у червні 1948 р. Використовуючи тиск на країни «народної демократії», – відзначає відомий політолог Ж.Б.Дюрозель, – СРСР домагався перетворення Дунаю в російську річку [18, с. 394].

З утворенням у 1949 році військово-політичного блоку НАТО двостороннє радянсько-американське протистояння суттєво зростає, взагалі, і на Балканах, зокрема.

Резолюція Комінформбюро вела до погіршення радянсько-югославських відносин, які в 1949-1953 роках досягли апогею.

Таким чином, аналіз двосторонніх радянсько-югославських відносин у 1945-1948 роках дає підставу стверджувати:

у перші повоєнні роки двосторонні відносини розвивались по висхідній лінії. Був підписаний «Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу», який відіграв позитивну роль у відродженні економіки країни, створенні передумов для проведення реформ та інших міроприємств;

–КПЮ була однією з ініціаторів створення Інформбюро;

–уже з кінця 1947 року керівництво СРСР і ВКП(б) було незадоволене внутрішньою і зовнішньою політикою КПЮ;

–прагнення Сталіна до утвердження власної домінації в комуністичному і робітничому русі привело до політичного протистояння двох держав і партій;

–Резолюція Інформбюро привела до загострення відносин не тільки між КПЮ та іншими комуністичними і робітничими партіями, але і в самій ФНРЮ. Понад 55 членів КПЮ були виключені з її лав, а 60 тис. зазнали репресій;

–головною причиною конфлікту між керівництвом КПЮ і ВКП(б) були далекосяжні політико-ідеологічні амбіції Й. Сталіна та Й.Броз Тіто. Критикуючи Сталіна за його стремління до встановлення тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи, Й.Броз Тіто, як відзначав Джілас, одночасно залишався прихильником сталінської державної мудрості.

З іншого боку, він зазначив, що конфлікт між СРСР і Югославією виник ще з періоду Другої світової війни, коли стало ясно, що Радянський Союз стає куратором, опікуном і навіть володарем всього регіону Балкан і Центрально-Східної Європи і не потерпить самостійності і тим більше не підкорення собі лідерів цих країн. Найбільше всього, – підкреслює М.Джілас, – нас коробила надмірність радянських представників, їх впевненість у «вищій расі» і великодержавна змістовність, яка виставлялася в уродливо-комічному виразі.

Резолюція Інформбюро – єдиний документ, який засвідчив не тільки стан відносин у міжнародному комуністичному та робітничому русі, але і глибоку кризу у відносинах між соціалістичними державами у перші повоєнні роки;

під тиском сталінських форм влади тоталітаризм буде впроваджуватися у суспільні відносини інших країн;

ідейно-політичне протистояння КПЮ із ВКП(б) та Інформбюро можна вважати початком трансформації політичних систем в країнах Центрально-Східної Європи;

радянсько-югославський конфлікт був передднем «хрущовської відлиги», підтриманої соціалістичними країнами;

при допомозі США та їх союзників Югославія витримала тиск Сталіна і його оточення, перетворившись в ядро неприєднання до блоків країн. З іншого боку, для союзників СРСР стало зрозумілим, що радянське керівництво не в змозі з усіма розмовляти з позиції сили і, що при відповідній стійкості та дипломатичній толерантності, можливо не тільки протистояти тиску Москви, але і отримувати вигоду, звертаючись в разі потреби за допомогою до Заходу.

РОЗДІЛ III. ЮГОСЛАВСЬКА МОДЕЛЬ САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНІ НАСЛІДКИ

3.1. Суспільно-політичні зміни 1950-х рр.

Розрив усіх зв'язків з СРСР та іншими країнами Східної Європи спонукав керівництво Югославії до пошуку іншої моделі розвитку, яка б не ґрунтувалася на сталінізмі та радянському досвіді. Обґрунтовуючи концепцію «самоврядного соціалізму», лідери КПЮ Й. Тіто, Е. Кардель та Б. Кадрич виходили з марксистського постулату «держава - це знаряддя насильства» й поклали в основу нової моделі розвитку ідею «відмирання держави», коли всі її інститути поступово повинні трансформуватися в систему «безпосередньої демократії та самоврядування». В економічній сфері це означало відмову від директивного планування та перехід до ринкових відносин.

Нормативне введення системи самоврядування в Югославії відбулося на початку 1950-х років і стало відправною точкою для нової сторінки в розвитку держави. Зміни були викликані відомими зовнішніми та внутрішніми причинами.

Внаслідок конфлікту з СРСР Югославія опинилася в міжнародній ізоляції. Тим часом грандіозні завдання соціалістичного будівництва та соціально-економічна криза ставили питання пошуку нових ресурсів вкрай гостро. Наслідком цього стали перебудова економічної системи та створення нового варіанту соціалістичної ідеології. Основною ідеєю самоврядного соціалізму була передача робітничим колективам управління в економічній сфері, відокремлення держави від внутрішніх господарських процесів.

Стверджувалося, що, по-перше, «більш свідомий робітник буде здатний самостійно думати про продукцію, більше навчатися, а по-друге, якщо він самостійно мислить, то краще працює... Важливо якомога ширшу масу робітників залучити до виробничих нарад, політично працювати з ними над пробудженням і розвитком їхньої свідомості» [17].

Робітниче самоврядування та впровадження ринкових механізмів дозволило подолати труднощі початку 1950-х років. Зміни в економічній сфері пізніше призвели до політичних трансформацій, а процеси економічної та політичної децентралізації в кінцевому підсумку мали негативний вплив на національне будівництво.

У період з 1950-х років по 1974 р. проводилася політика розширення самоврядування. Статус автономних областей, однією з яких було Косово, за Конституцією 1963 р. підіймався до статусу країв, національні меншини стали іменуватися народностями.

Перша Конституція Федеративної Народної Республіки Югославії була прийнята у 1946 році. Однак вже у 1953 році її змінили, ухваливши Конституційний закон про основи суспільного і політичного устрою ФНРЮ та союзні органи влади, який запровадив нові принципи функціонування соціалістичної держави. У сербському науковому середовищі досі тривають суперечки щодо юридичного статусу цього Конституційного закону. Частина конституціоналістів вважає, що за своїм змістом він був усіченою конституцією, оскільки регулював лише частину конституційної матерії, як-от основи соціального і політичного устрою та структуру органів влади. Інша група науковців стверджує, що його не можна вважати повноцінною Конституцією, оскільки він регулював лише обмежену сферу суспільних відносин. У сербській теорії переважає думка, що до фрагментарного редагування конституції через конституційні закони вдаються тоді, коли ще не дозріли умови для прийняття нового основного закону, але бажані зміни основ конституційного ладу не можуть бути внесені звичайними поправками.

Отже, такий самостійний конституційний закон реформує актуальні основи конституційного ладу, на відміну від закону про поправки, який вносить лише незначні зміни. Професор Маркович, наприклад, вважає, що оскільки Конституційний закон 1953 року вніс колосальну трансформацію в основи, закріплені в Конституції 1946 року, це не могло бути реалізовано простими змінами та доповненнями. Що стосується структури, то перша частина Конституційного закону проголошувала нові права трудящих, формулювала форму і зміст влади трудящих, а також регулювала відносини між федерацією та республіками. Друга частина стосувалася організації влади федерації. Третя частина включала положення про республіканські органи влади, а четверта – про органи влади автономних одиниць. Конституційний закон 1953 року вніс значні зміни в основи суспільного устрою, закріплені в Конституції 1946 року. Зокрема, у статті 1 Югославія визначалася як соціалістична демократична федеративна держава суверенних і рівних народів. При цьому, на відміну від Конституції 1946 року, яка проголошувала приналежність влади всьому народу, згідно зі статтею 2 Конституційного закону 1953 року вся влада у ФНРЮ належить трудовому народу.

Конституційний закон 1953 року запровадив суттєві зміни у структуру центральної державної влади Югославії, спрямовані насамперед на втілення принципу самоврядування трудящого народу та єдності влади.

Він скасував дихотомію державної влади, що існувала за Конституцією 1946 року, прибравши поділ на органи державної влади та органи державного управління. Ця новела, за словами Едварда Карделя, мала на меті послідовну реалізацію принципу єдності влади, внаслідок чого були усунені Президія

Народної скупщини ФНРЮ та Уряд ФНРЮ. Єдиним виразником єдності влади та вищим органом Федерації стала Союзна народна скупщина (ст. 13). Вона здійснювала права федерації як безпосередньо, так і через свої виконавчі органи: Президента Республіки та Союзне виконавче віче (СВВ).

Так, самоуправління трудящих в економіці виражалось, зокрема, у праві трудових колективів управляти економічними організаціями безпосередньо та через ради трудящих, збори сільськогосподарських кооперативів та інші представницькі органи, які вони самостійно обирали та розпускали; у праві трудящих бути обраними до представницьких органів; у праві господарських організацій самостійно визначати свої економічні плани; у праві господарських організацій після виконання публічних обов'язків самостійно розпоряджатися доходами організації, причому законом гарантувався встановлений мінімум; у праві господарських організацій у межах своїх доходів встановлювати зарплати трудящих, причому трудящим господарських підприємств законом гарантувався мінімальний розмір оплати праці за рахунок суспільних коштів; а також у праві трудящих визначати через своїх представників у вічах трудящих матеріальні активи, виділені на задоволення соціальних потреб, та приймати рішення про їх використання. Трудящі реалізовували право на самоуправління на основі конституції та законів і в рамках суспільних планів. Право на самоуправління набувалося трудовими колективами з моменту створення господарської організації (ст. 6 Конституційного закону 1953 року) [40, с. 233].

Самоуправління трудящих в адміністративно-територіальних одиницях (општині, місті та срезі) виражалось, зокрема, у праві громадян обирати та відкликати своїх представників до представницьких органів, а також у праві громадян на безпосередню участь у здійсненні влади шляхом референдуму, зборів виборців, рад громадян, участі в управлінській діяльності та здійсненні правосуддя.

Самоуправління громадян значною мірою здійснювалося через народні комітети, які були вищими органами державної влади і водночас органами самоуправління. Так, народні комітети на рівні општин самостійно регулювали види діяльності, спрямованої на забезпечення суспільного інтересу в економічній, комунальній, соціальній та культурній сфері життя й розвитку, спираючись на господарські організації та ініціативу громадян. Вони самостійно розпоряджалися частиною доходу, що виділявся господарськими суб'єктами, а також самостійно приймали бюджет і суспільний план општини. Крім того, народні комітети обирали та звільняли з посади суддів срезських і окружних судів. Слід зазначити, що народні комітети безпосередньо виконували союзні та республіканські закони та інші нормативні акти, за винятком тих, виконання яких було передано до

компетенції вищих адміністративних органів (ч. 3 ст. 111 Конституційного закону 1953 року). Порядок їхньої діяльності регулювався їхнім статутом. Народний комітет здійснював владу на основі та в рамках конституцій і законів, а республіканські органи влади мали право контролювати законність діяльності народних комітетів (ч. 2 ст. 8).

Хоча Скупщина зберегла двопалатний склад, Віче народів (яке представляло республіки за Конституцією 1946 року) було замінено на Віче трудящих, що представляло всі групи трудящих Югославії і мало втілювати ідею самоврядування. Проте принцип федералізму лише змінив свою форму. Союзне віче стало змішаною палатою, що складалася з депутатів, обраних прямим голосуванням, і депутатів, делегованих від республіканських віч та віч автономій (70 із 352 членів). Ці 70 депутатів мали особливі права, оскільки могли збиратися окремо, діючи як Віче народів – «резервна палата» парламенту. Це Віче народів отримало право накладати вето на прийняття законів та інших рішень Союзного віча, якщо вважало, що вони порушують конституційні відносини між федерацією та республіками (наприклад, у випадку несхвалення союзного загального закону або затвердження союзного громадського плану протягом двох місяців, що могло призвести до розпуску Союзного віча). Таким чином, у самій структурі Союзного віча була закладена можливість суб'єктів федерації чинити вирішальний вплив на розвиток Югославії.

Що стосується Віче трудящих (Ради трудящих) Союзної народної скупщини ФНРЮ, то воно було створено тому, що творці Конституційного закону 1953 року вважали, що трудовий народ повинен мати свій власний політичний орган, який би забезпечував його «керівну роль, що належить йому як носієві суспільного руху до соціалізму». До речі, у представницьких органах суб'єктів Югославської федерації, відповідно до Конституційного закону 1953 року, поряд з палатами, сформованими за принципом класичного політичного представництва, також, як і на федеральному рівні, були передбачені палати професійного представництва, які представляли лише одну категорію виборців — трудящих. Саме тому вони називалися «віче трудящих».

Таким чином, із запровадженням Віче трудящих у Союзну та республіканські скупщини, як слушно зазначає хорватська дослідниця Марина Штамбук-Шкалич, трудовий народ став безпосереднім суб'єктом політичного процесу. На думку Едварда Карделя, за допомогою Віче трудящих югославські комуністи забезпечили можливість «трудоному народу в небюрократичній демократичній формі здійснювати керівну роль у суспільстві, і саме всьому трудовому народу в цілому, а не лише його авангарду».

Отже, депутати Віче трудящих обиралися як представники своїх економічних організацій робітників і службовців підприємств, членів сільськогосподарських кооперативів, а також ремісників. У Віче трудящих обиралася така кількість депутатів, що відповідала нормі: один депутат від 70 000 трудящих. Депутати Віче трудящих обиралися окремо у своїх виробничих групах. У статті 29 Конституційного закону 1953 року було передбачено три виробничі групи: промислова група: робітники і службовці, зайняті у промисловості, вуглевидобутку, будівництві, транспорті, торгівлі, комунальному та готельному господарстві.

Сільськогосподарська група: землероби, які є членами землеробських кооперативів, а також робітники і службовці сільськогосподарських організацій.

Реміснича група: трудящі, зайняті у ремісничому виробництві.

Кількість депутатів, що становили ці виробничі групи, мала «бути пропорційною участі групи у формуванні сукупного суспільного продукту Федеративної Народної Республіки Югославія».

Депутатом Віче трудящих міг бути обраний будь-який трудящий, який мав загальне виборче право і належав до групи трудящих, від якої обирався депутат. Крім того, депутатом Віче трудящих могла бути обрана також і посадова особа профспілки, обрана у своєму статусі від трудящих. При цьому слід врахувати те, що депутат, який втрачав статус трудящого або змінював ту групу трудящих, від якої був обраний, втрачав мандат депутата (ч. 2, 3 ст. 30 Конституційного закону 1953 року).

Водночас, як зазначає професор Павлович, попри вимогу про відповідність участі виробничих груп у формуванні Віче трудящих, виборчі округи для його виборів формувалися за республіканським принципом. Наприклад:

У Народній Республіці Сербія у 1953 році було обрано 44 депутати у складі промислової групи та 30 – у сільськогосподарській групі.

У Народній Республіці Хорватія 35 депутатів були обрані у складі промислової групи та 14 – у сільськогосподарській групі.

У Народній Республіці Словенія 18 депутатів у складі промислової групи та 4 – у сільськогосподарській групі.

У Народній Республіці Боснія і Герцеговина було обрано 25 депутатів у складі промислової групи та 12 – у сільськогосподарській групі.

У Народній Республіці Македонія було обрано 10 депутатів у складі промислової групи та 5 – у сільськогосподарській групі.

У Народній Республіці Чорногорія було обрано 3 депутати у складі промислової групи та 2 – у сільськогосподарській групі.

При цьому аналогічні союзній палаті, віче трудящих існували й на республіканському (і навіть пізніше з 1958 року) на општинському (муніципальному) рівні. У результаті можна говорити про те, що представницькі органи від општинського рівня до рівня федерації мали у своїй структурі віче трудящих, у яких була представлена «трудова» частина народу. Таким чином, як вказує професор Стоянович, у Югославії за Конституційним законом 1953 року була встановлена певна версія корпоративного політичного представництва.

Що стосується повноважень палат Союзної народної скупщини, то вони не були рівноправними. Конституційний закон 1953 року встановлював рівноправну участь Союзного віча та Віче трудящих лише у розгляді обмеженого кола питань, які мали переважно соціально-економічний характер та стосувалися організації влади. Спільно обидві палати розглядали та вирішували такі питання, як: прийняття рішення про зміну Конституції; затвердження союзного суспільного плану та союзного бюджету; схвалення звітів про їх виконання; прийняття виняткових союзних законів, що регулюють гроші та кредитну систему, банки, соціальне страхування, цивільний кодекс, патенти, митні збори, іноземну валюту, страхування, стандарти та ін.; прийняття основних законів щодо планового управління народним господарством, економічних організацій, транспорту, праці; ратифікація міжнародних угод в економічній та соціальній сферах; прийняття рішень про відповідність республіканської конституції союзній та відповідність законів конституції (якщо обидві палати брали участь у їх прийнятті); прийняття рішень про проведення референдуму з економічних і соціальних питань; прийняття рішень про продовження/розпуск мандата Скупщини; а також присудження нагород і прийняття декларацій та резолюцій з питань, що належать до їхньої спільної компетенції. Таким чином, Віче трудящих брало участь на рівних правах у вирішенні питань, пов'язаних із соціально-економічною сферою та самоврядуванням трудящих. Однак, у статті 37 Конституційного закону прямо передбачалося, що всі питання, які не належали до виняткових повноважень Віче трудящих або до спільного відання обох палат, розглядало Союзне віче самостійно. Це фактично робило Союзне віче домінуючою палатою у сфері політичних, адміністративних та загальнодержавних питань, не пов'язаних безпосередньо з економічною діяльністю [13].

Що стосується порядку діяльності палат Союзної народної скупщини, то Союзне віче та Віче трудящих засідали роздільно. Законопроекти, які вимагали участі обох палат, могли бути внесені до будь-якої з них. Хоча палати могли вирішити провести спільне засідання для обговорення, голосування по законопроектах завжди відбувалося на засіданні кожної

палати окремо. Проте Конституційний закон передбачав низку питань, які обов'язково розглядалися на спільному засіданні обох палат, і вони переважно стосувалися обрання та звільнення вищих посадових осіб: Президента Республіки, членів Союзного виконавчого віча (СВВ), керівництва Скупщини, суддів Союзного Верховного Суду та членів комітетів, а також оприлюднення змін до Конституції. Після запровадження принципу єдності влади та скасування колишніх Президії та Уряду ФНРЮ, Союзна народна скупщина стала виразником влади, створивши два виконавчі органи: Президента Республіки та СВВ. До складу СВВ обиралися від тридцяти до сорока п'яти депутатів виключно зі складу Союзного віча, причому голови виконавчих віч республік за статусом були його членами, забезпечуючи представництво республік. СВВ володіло колосальними повноваженнями: воно забезпечувало виконання союзних законів і бюджету, приймало необхідні для цього акти; оголошувало мобілізацію та воєнний стан; приймало нормативні акти, що мали силу закону під час військових станів; ратифікувало міжнародні договори; визначало організацію адміністративних органів і могло розпускати Скупщину (у разі відсутності згоди між палатами); призначало та звільняло вищих посадових осіб (включно з Управляючим Народним банком); розпоряджалося державними резервними фондами та здійснювало помилування. Незважаючи на те, що СВВ несло відповідальність перед Скупщиною та могло бути достроково звільнене нею, воно мало право розпускати Скупщину, а у разі розпуску продовжувало діяти до обрання нового складу, що свідчило про його значний вплив.

Союзне виконавче віче (СВВ) за Конституційним законом 1953 року функціонувало як своєрідний політичний комітет Скупщини, відповідальний за політико-виконавчу діяльність. Президент Республіки був головою Союзного виконавчого віча і водночас здійснював повноваження глави держави: представляв ФНРЮ всередині держави та у міжнародних відносинах; промульгував закони своїм указом; підписував документи про ратифікацію міжнародних договорів; призначав та відкликав послів; приймав вірчі та відкличні грамоти іноземних дипломатичних представників; присвоював ордени та почесні звання. Особливий статус Президента як голови СВВ полягав у тому, що він мав право призупинити виконання акта СВВ, з яким був не згоден, і мусив негайно передати спірне питання на розгляд Союзної народної скупщини. Президент Республіки був верховним головнокомандувачем збройних сил, призначав та звільняв генералів та адміралів, а також головував у Раді народної оборони. Президент обирався таємним голосуванням з-поміж членів Скупщини на першому спільному засіданні обох палат і мав бути обраний більшістю голосів від загальної

кількості всіх депутатів. Він обирався на термін повноважень Скупщини, але міг бути звільнений достроково. Після розпуску Скупщини Президент продовжував здійснювати свої повноваження до обрання нового. Президент здійснював повноваження на основі та в рамках Конституції і законів і не мав права брати участь у голосуванні Скупщини. Він ніс відповідальність за свою діяльність перед Скупщиною і відповідав разом з іншими членами за діяльність СВВ, про яку він також представляв звіт Скупщині. У разі відсутності Президента його заміщав один із заступників голови СВВ. У рамках державної політики, спрямованої на забезпечення єдності влади, були скасовані міністерства та комітети 1946 року. Натомість було утворено три види союзних адміністративних органів (державні секретаріати, управи, адміністративні установи) для безпосереднього виконання законів та актів Скупщини і СВВ у межах компетенції Федерації. Виконання союзних законів могло бути передано цим органам лише тоді, коли це становило спільний інтерес для всіх народних республік.

Конституційним законом 1953 року була передбачена можливість порушення адміністративного спору щодо актів державних секретаріатів та інших союзних адміністративних органів відповідно до спеціального закону. Щодо актів усіх союзних адміністративних органів, прийнятих у першій інстанції, у випадках, коли адміністративний спір був виключений, могла бути подана скарга до Союзного виконавчого віча, якщо законом або постановою не було передбачено її направлення іншому державному органу. Крім того, Конституційний закон 1953 року передбачив матеріальну відповідальність вищих посадових осіб держави. Так, згідно зі статтею 99, посадові особи в союзних адміністративних органах несли відповідальність за шкоду, завдану їхньою незаконною діяльністю державі. При цьому держава несла відповідальність за шкоду, заподіяну посадовими особами громадянам або юридичним особам внаслідок їхньої незаконної діяльності. Своєю чергою, держава мала право на компенсацію від посадової особи, яка завдала своєю незаконною діяльністю вищевказаної шкоди. Ці положення Конституційного закону також застосовувалися і щодо відповідальності Президента Республіки та членів Союзного виконавчого віча.

Отже, з прийняттям Конституційного закону 1953 року класичний принцип національного суверенітету був замінений на суверенітет трудового народу, який став прямим учасником державного будівництва у вигляді віче трудящих – палати представницького органу на всіх рівнях: від општинського до федерального. У результаті у ФНРЮ було оформлено своєрідне корпоративне політичне представництво. Особливої уваги заслуговують принципові зміни, внесені до структури державної влади. Послідовна реалізація принципу єдності влади призвела до скасування

дихотомії державної влади, встановленої Конституцією 1946 року: формально було виключено поділ державних органів на органи державної влади та органи державного управління. Однак, попри задекларовану реалізацію принципу єдності державної влади, фактично Уряд ФНРЮ лише змінив свою назву на Союзне виконавче віче. Крім того, замість Президіуму, який був колективним главою держави, з прийняттям Конституційного закону 1953 року було запроваджено посаду Президента Республіки, який одночасно був главою держави, головою Союзного виконавчого віча та верховним головнокомандувачем збройних сил Югославії. До того ж, посаду Президента беззмінно обіймав вождь комуністичної партії Югославії, який об'єднував у своїй особі функції представництва держави та виконання. Крім того, й інші провідні посади в політичній системі держави продовжували обіймати виключно вищі функціонери комуністичної партії: Едвард Кардель, Милован Джилас, Александр Ранкович та ін. Таким чином, реально, попри вищевказані перетворення у системі державної влади ФНРЮ з прийняттям Конституційного закону 1953 року, вона, як і раніше, залишалася під повним контролем керівництва комуністичної партії Югославії.

3.2. Впровадження економічних реформ та їх наслідки

Уперше термін «самоврядний соціалізм» оприлюднив Й. Тіто в доповіді, присвяченій прийняттю закону «Про управління державними господарськими об'єднаннями з боку трудових колективів» (липень 1950). Згідно з цим законом підприємства через робітничі ради передавалися в управління трудовим колективам та отримували господарську самостійність. Другий закон - «Про планове управління господарством» (грудень 1951) - обмежував завдання державного плану встановленням загальних пропорцій економічного розвитку та надавав трудовим колективам право самостійно складати виробничі плани й визначати асортимент продукції.

Змінювалася також і політика у сфері сільського господарства: ліквідовувалися машинно-тракторні станції, скасовувалися обов'язкові поставки сільгосппродукції, селянам дозволялося виходити з кооперативів та займатися індивідуальним господарюванням, встановлювався максимум (10-15 га) землеволодіння, дозволялися продаж і оренда землі та використання найманої робочої сили.

Запровадження реформи, розширення господарської самостійності підприємств стали першими кроками у створенні «товарної економіки». І хоча певний партійно-державний контроль над економікою залишався, а владні структури й далі відігравали провідну роль у господарстві країни, проте механізм цього впливу став суттєво змінюватися. Відтепер як

регулятор економіки країни все більше використовувався кредитно-фінансовий інструментарій.

Децентралізація господарсько-економічної сфери спонукала до здійснення певних змін і в організації політичної системи: були розширені повноваження республіканських владних структур, почалося запровадження самоврядування. Так, згідно із законом «Про народні комітети» (квітень 1952) органи самоврядування в сільських громадах, районах і містах склалися з двох палат: народного віча та віча виборників.

Концепція «самоврядного соціалізму» отримала дальший розвиток. На VI з'їзді КПЮ (листопадні 952) було окреслено нову роль правлячої партії в суспільстві. Відтепер головним у її діяльності стало застосування переважно політичного та ідейного впливу. З'їзд перейменував партію на Союз комуністів Югославії (СКЮ). Однак на ділі, як показали наступні роки, комуністичне керівництво не тільки зберегло всі важелі влади в країні, а й продовжувало використовувати випробувані адміністративні методи в керівництві суспільством.

Нова модель устрою Югославії була закріплена в конституційному законі «Про основи суспільно-політичного устрою ФНРЮ та про союзні органи влади» (січень 1953), який по суті замінив конституцію 1946 р., а принцип самоврядування був покладений в основу суспільного життя. Суттєві зміни відбулися й у державному устрої: створювався двопалатний парламент, запроваджувалися посади президента та державних секретарів, а також розширювалися повноваження республіканських та місцевих органів влади.

Тим часом з критикою псевдодемократичних потуг керівників СКЮ виступив один з його лідерів М. Джилас, який у своїх публікаціях висвітлив гальмівні чинники здійснюваної в Югославії демократизації. Це, в першу чергу, - партійна бюрократія (або «новий клас»), яка ніколи не відмовиться від влади. Позицію М. Джиласа засудили, його усунули з керівних посад, і він виїхав за кордон [74, с. 233].

Головними напрямками розвитку Югославії у середині 1950-х років Й. Тіто визнав такі: десталінізація, демократизація, децентралізація, дебіюрократизація, запровадження ринкових принципів та розвиток зв'язків з країнами Заходу. Водночас керівництво СКЮ декларувало запровадження політичного плюралізму в суспільстві. Однак в умовах «холодної війни» здійснення усіх цих планів у повному обсязі, а також розбудова моделі «самоврядного соціалізму» та здійснення інших реформ були фактично загальмовані. Проте курс на самоврядування, визначений компартією, в суспільстві сприймався досить неоднозначно, тож проти невдоволених

вживалися заходи репресивного характеру. Сумно відомим став концтабір на острові Кирк у Адріатиці.

У галузі зовнішньої політики альтернативу тісному союзу з соціалістичними країнами знайшли в курсі на рівновіддалене балансування між США та СРСР. Остаточо «рух неприєднання» країн, що не входили до жодних військово-політичних блоків, був оформлений у 1961 р. на конференції в Белграді [58, с.185].

На початку 1960-х років здійснення реформ у ФНРЮ було продовжено. Керівництво СКЮ вживало певних заходів для посилення державного контролю над економікою та впливу партії на різні сфери суспільного життя. Запровадження самоврядування дало простір для ініціативи виробників та зумовило прискорення темпів економічного розвитку, яке спостерігалось у другій половині 50-х років та забезпечувало 14 % щорічного приросту промислової продукції. Сільське господарство поступово інтегрувалося в товарно-грошові відносини, хоча так і не вдалося задовольнити всіх потреб країни у продуктах харчування. Водночас стали проявлятися певні вади «самоврядного соціалізму» в економіці країни: при утриманні основних фінансових важелів у руках державних органів (ціноутворення, кредитна система) підприємства стали знижувати обсяги виробництва, нерентабельні виробництва вимагали державних субсидій та скорочення штатів, унаслідок чого зростало безробіття.

У СФРЮ на початку 1960-х років окреслилися суперечності між різними господарчими й політичними групами. Розвинуті республіки (Хорватія, Словенія) домагалися розширення своїх повноважень і перегляду системи формування бюджетів. Бідніші республіки (БіГ, Македонія, Чорногорія) вимагали продовження системи бюджетних дотацій, які дозволяли їм зробити значний крок уперед у подоланні відставання. Дискусії з питань самоврядування на рівні республік щоразу більше забарвлювалися в націоналістичні кольори.

У 1963 р. була прийнята конституція, згідно з якою країна отримала нову назву - Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ). В основному законі проголошувалося право на працю, освіту, соціальне забезпечення, запроваджувався 42-годинний робочий тиждень, оплачувана відпустка та розширювались повноваження республіканських органів влади. Союзна скупщина складалася з двох палат. Конституція запроваджувала принцип ротації виборних посадових осіб і депутатів щодва роки. Трудові колективи отримали назву «організації об'єднаної праці». Значно розширювалися права підприємств: після відрахувань до держбюджету їм надавалось право залишати в себе до двох третин прибутку.

Під час обговорення проекту конституції в суспільстві визначилося два табори - «ліберали» й «консерватори». Перші вимагали дальших ринкових реформ і розширення самостійності республік, другі наполягали на збереженні сильного центру і впливу на економіку. Особисто Й. Тіто підтримав лібералів і наказав розпочати підготовку реформ.

У липні 1965 р. Союзна скупщина схвалила близько тридцяти законів, які розширили права підприємств і крайових органів влади у господарських питаннях. Їх головним змістом було: перехід до інтенсивних методів господарювання; ліквідація диспропорцій між галузями економіки та її стабілізація; підвищення продуктивності праці; активне включення країни в міжнародний розподіл праці. В економіку запроваджувалися ринкові механізми та децентралізація системи управління. Це мало забезпечити відповідну конкурентоспроможність промисловості на внутрішньому та зовнішньому ринках. У зв'язку з цим скасовано державну монополію на зовнішню торгівлю, а пільги надавалися лише тим виробництвам, які здійснювали модернізацію обладнання й технології. Відмінялися державні дотації нерентабельним підприємствам. За рахунок іноземних кредитів і позик держава закуповувала новітнє устаткування. Особи, які не змогли знайти роботи на батьківщині, могли виїхати за кордон. Значно розширювалися права й самостійність республік та автономних країв.

У 1964–1965 рр. у країні почала здійснюватися економічна реформа, суть якої зводилася до подальшого розвитку ринкових відносин та збільшення виробничої і комерційної самостійності підприємств, посилення принципів госпрозрахунку. Змінам піддалися й федеративні відносини. Загалом цілі реформи зводилися до такого: подальший розвиток самоврядних, суспільно-економічних відносин, зведення до мінімуму економічної ролі держави, швидке включення Югославії в міжнародний поділ праці, створення єдиних критеріїв розподілу засобів виробництва та грошових коштів, ліквідація відмінностей у рівнях цін і стабільність ринку.

Однак реформа виявилася неуспішною: не знижувалося безробіття, зростали ціни, спостерігалися галузеві диспропорції, концентрація коштів у банках і фондах суспільно-політичних спільнот. Наслідком нерозвиненості самоврядних виробничих відносин стали страйки, конфліктні ситуації на підприємствах і між підприємствами. Наприкінці 60-х рр. посилилася позиція тих, хто виступав за необхідність зміцнення ролі республік у федерації.

Соціально-економічна реформа 1965 року в Югославії була одним із ключових моментів розвитку економічної та політичної системи країни. Реформа була спрямована на посилення самоврядування трудящих, підвищення продуктивності праці, поліпшення рівня життя населення та прискорення економічного розвитку[35, с. 144].

Місцеві органи влади отримали більше повноважень в управлінні економікою, що сприяло більш гнучкому та ефективному прийняттю рішень на рівні регіонів і підприємств. Розширювалися права та самостійність Віча народів, відновлювалася практика його самостійних засідань, які не проводилися з 1953 р. Конституційні поправки 1968 р. знову посилювали права республік і автономних країв, право кожного народу і народності самому розпоряджатися результатами своєї праці. Федерація була позбавлена будь-яких інвестиційних функцій, не могла брати на себе фінансових зобов'язань. Впроваджувалася більш гнучка та децентралізована система планування, з акцентом на результативність і відповідальність за виконання поставлених цілей. Робітники отримали більше можливостей брати участь у розробці планів виробництва, розподілу ресурсів і контролю за виконанням поставлених завдань. Активно підтримувався розвиток кооперативів, спільних підприємств та організацій соціального підприємництва, де працівники беруть активну участь в управлінні та прийнятті рішень.

Оскільки довгострокові цілі розвитку були пріоритетними, влада покладалася в основному на грошово-кредитну політику для адекватного короткострокового економічного управління всіма можливостями антициклічної політики для стабілізації економічних показників на запланованій середньостроковій траєкторії зростання[40, с. 239].

Кредитна політика також використовувалася для досягнення довгострокових цілей, які в деяких випадках можуть суперечити вимогам короткострокової стабільності. Метод, обраний насамперед для прямого управління економічною політикою та такий, що має менший непрямий вплив, міг лише "усунути проблему", а не створювати загальні умови, за яких автономні виробники можуть вільно приймати рішення та здійснювати діяльність. Оскільки метод управління не мав успіху, плановики скаржилися на непокору та нерозумність, хоча головна проблема полягала саме в тому, як проводилася економічна реформа. Економічна політика соціалістичної Югославії мала характер тимчасової, паліативної та неповноцінної.

Як згадувалося раніше, югославська політика реформ зазвичай була спрямована на більш раціональний розподіл ресурсів за рахунок децентралізації систем прийняття економічних рішень, посилення ролі ринкових сил і механізмів ціноутворення, а також активної інтеграції у світову економіку. Федеральна влада почала стримувати різке зростання цін та номінальних доходів. Влада перейшла до обмежувальної макроекономічної політики у зв'язку з реформами 1965 року. Інфляція в Югославії сповільнилася у 70-х роках, але значно прискорилося протягом наступних 10 років. Багато спроб відновити економічне зростання зрештою зазнали невдачі, лише посиливши інфляційний тиск.

Основний закон про фінансування організацій державної політики 1964 року, що набув чинності в січні 1965 року, передав відповідальність за надання громадських і соціальних послуг від суспільства — відповідним організаціям, що мають спільні інтереси. Економічна реформа 1965 року скасувала прямі податки з підприємств і змістила податки з продажів з оптової на роздрібну торгівлю. Розмір бюджетного сектора був значно скорочений, оскільки діяльність, що раніше здійснювалася коштом бюджетних і позабюджетних державних коштів, була реорганізована в самостійні установи, засновані на позабюджетних джерелах фінансування.

Югославська економіка зіткнулася з проблемою дефіциту платіжного балансу у 50-х роках, яка вже стала хронічною у 60-х роках. Це явище дуже типове для країн, що розвиваються. Ця тенденція є майже неминучою на ранніх стадіях прискореного розвитку. Однак у випадку з СФРЮ це було тісно пов'язано з необмеженим зростанням зовнішнього боргу, який зрештою переріс у серйозну кризу валютної ліквідності. Це не лише поставило під загрозу нормальний перебіг поточного репродуктивного процесу, але й серйозно підірвало зусилля зі структурної модернізації національної економіки.

Індустріалізація і модернізація югославської економіки, раціоналізація виробництва та капітальне будівництво не мали успіху через впровадження стандартів та безпосередній вплив зовнішніх факторів впливу, пов'язаних із господарською діяльністю підприємства. Але в процесі реформ у 60-х роках очікувані результати щодо збільшення експорту не виправдалися, а зниження внутрішнього попиту призвело до уповільнення зростання виробництва та експорту.

Під час економічних реформ у Югославії відбувалася галопуюча інфляція, яка призводила до дестабілізації виробництва. Боротьба з інфляцією була важкою через складний характер правил ціноутворення, за яких значна частина рішень про розподіл коштів приймалася поза ринковим механізмом. Уже на початку 50-х років споживчі ціни були лібералізовані. Встановлення єдиного контролю над цінами у 1955 році проклало шлях для розвитку всеосяжної системи адміністративно регульованих цін. На деякі товари були встановлені фіксовані або мінімальні ціни.

Реформи 1965 року були спрямовані на зменшення цінового дисбалансу шляхом підвищення цін на сільське господарство та сировину порівняно з цінами на промислову продукцію. Раніше ціна на первинну продукцію була на штучно низькому рівні порівняно з ціною на промислову продукцію. Така цінова політика мала на меті стимулювати індустріалізацію. Це сприяло виникненню вузьких місць у постачанні первинних ресурсів та збільшенню залежності вітчизняного виробництва від імпорту. До 1965 року ціни на

сировину та сільськогосподарську продукцію контролювалися найжорсткішим чином.

Економічні реформи 1965 року повинні були не лише привести внутрішні ціни у відповідність до цін світового ринку, але й дозволити подальше коригування цін на зміни ринкових умов. Соціальний розвиток Югославії у 1965 році був тісно пов'язаний з економічними та політичними реформами, що проводилися в той період. Важливим аспектом соціального розвитку було посилення самоврядування трудящих, підвищення рівня життя населення, покращення доступу до освіти та охорони здоров'я, а також боротьба з нерівністю в суспільстві. Одним із ключових елементів соціального розвитку у 1965 році було покращення соціального захисту населення.

Були вжиті заходи щодо збільшення соціальних гарантій для працівників, включно з розширенням системи соціального страхування та забезпечення, а також покращенням медичного обслуговування та освітніх можливостей. Крім цього, проводилися програми по боротьбі з безробіттям і створенню нових робочих місць, заохочувалася участь жінок у трудовій діяльності, розвивалася система професійного навчання та підвищення кваліфікації.

Також важливим аспектом соціального розвитку у 1965 році був розвиток освіти та культури. Проводилися реформи у сфері освіти, спрямовані на підвищення якості освіти, покращення умов навчання, розширення доступу до освітніх програм для всіх верств населення. Таким чином, соціальний розвиток Югославії у 1965 році був спрямований на покращення життя та добробуту населення, забезпечення рівних можливостей для розвитку особистості, а також на сприяння створенню справедливого та гуманного суспільства[30, с. 234].

Соціально-економічна реформа 1965 року в Югославії сприяла покращенню економічної ситуації країни та підвищенню рівня життя населення, а також стимулювала економічне зростання і розвиток. Однак реформа також зіткнулася з деякими викликами та обмеженнями, зокрема з проблемами у плануванні, координації та реалізації програм, а також з обмеженими ресурсами та зовнішніми факторами, що впливали на економіку Югославії.

Здійснення реформ ще більше загострило суперечності між «лібералами» й «консерваторами». У 1966 р. від влади було відсторонено лідера «консерваторів», керівника служби безпеки СФРЮ О. Ранковича, якому інкримінували не тільки «опір реформам і прихильність до унітаризму», а й прагнення забезпечити сербам більшість у федеральних органах влади. Усунення О. Ранковича (серб за походженням) стало однією

з причин активізації сербського національного руху. З іншого боку, перемога «лібералів» створювала необхідні умови для дальшої модернізації партійно-державної системи та формування справедливіших відносин між суб'єктами федерації.

Реформи мали як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку збільшилися темпи приросту промислового виробництва, зросла рентабельність підприємств, модернізувалося обладнання, майже 70 % прибутків досягалося завдяки підвищенню продуктивності праці. Уже на початку 70-х рр. СФРЮ досягла рівня середньорозвинених країн Європи. Однак зростання споживання, значне збільшення імпорту порушували стабільність економіки: зростали ціни, збільшився зовнішній борг, загострювалася проблема працевлаштування, прискорювалося соціальне розшарування. Ще більше зросла диспропорція в рівнях економічного й культурного розвитку республік і автономій.

Створена в Югославії модель «самоврядного соціалізму» певною мірою пом'якшувала комуністичний режим. Це насамперед торкалося засобів масової інформації, культурно-освітньої сфери, зв'язків із зовнішнім світом. Разом з тим існуючий політичний устрій продовжував зберігати автократичні риси, які перш за все проявлялися в культурі особи Й. Тіто та його безмежній владі. Самоврядування та децентралізація на практиці привели до зведення бюрократичного централізму з федерального рівня на республіканський. Паралельно з існуючими загальнофедеральними владними центрами сили (СКЮ, ЮНА, служба безпеки) в республіках та автономіях виникли власні політичні центри. Навколо останніх почалося формування етнополітичних кланів, які в подальшому відіграли важливу роль при визначенні долі федерації взагалі.

3.3. Загострення національних протиріч та криза «самоврядного соціалізму»

Формування етнополітичних кланів у республіках та автономіях СФРЮ мало певні особливості. Національний рух, який ставав дедалі помітнішою ознакою політичного життя країни вже в 60-ті роки, мав зовсім іншу соціальну базу, ніж у королівській Югославії. Однак, як і в минулому, головна лінія протистояння пролягла між хорватами й сербами.

У 1967 р. було відкрито кордони СФРЮ, в країні з'явилися мільйони західних туристів, різко зросли міжнародні контакти югославської інтелігенції. Західна культура (у багатьох її проявах) стала доступна широким масам населення. У суспільній свідомості громадян відбулася світоглядна революція. Демократичні ідеї знаходили сприятливий ґрунт серед молоді. У травні 1968 р. на вулиці Белграда та інших міст вийшли

студенти, які вимагали демократизації суспільно-політичного життя і водночас посилення державних гарантій соціальної стабільності. Тоді влада вдалася до силових методів приборкання молоді.

Однак невдовзі рух за демократизацію поживався в Хорватії, де на перший план вийшли національні теми та пролунали заклики до відродження незалежності. Аналогічні процеси спостерігалися і в інших республіках. Ставала все більш очевидною нерівномірність розвитку окремих регіонів федерації. За всіма показниками на перше місце в країні у сфері економіки та за рівнем життя вийшли Словенія і Хорватія. Останнє місце займав край Косово, більшість населення якого становили албанці. Низький рівень прибутків, безробіття та заклики до возз'єднання з сусідньою Албанією призвели в листопаді 1968 р. до масових акцій в Косові, у яких узяли участь учнівська молодь та студенти. Демонстрації в Косові було розігнано, а їх учасників заарештовано.

Протести проти існуючих політичних та економічних порядків з найбільшою силою проявилися в Хорватії. У ході обговорення проекту нової конституції, яке розпочалося в листопаді 1970 р., виявилися розбіжності різних регіонів країни в оцінках запропонованих поправок. Конституційна реформа ставила розвинуті Словенію та Хорватію у привілейоване становище, особливо щодо скорочення відрахунків до бюджету федерації. Це викликало потік критики відповідних поправок у всіх менш розвинутих республіках. У засобах масової інформації більше говорилося про «експлуатацію» та «пограбування» хорватського народу. Акції протесту під гаслами «відродження Хорватії» очолила організація «Матиця хорватська». Виступи опозиційно налаштованого населення не припинилися й надалі.

Події в Хорватії, які супроводжувалися вимогами надання республіці суверенітету в межах федерації та антисербськими виступами, призвели до політичної кризи в СФРЮ. Оцінюючи становище в Хорватії, президент Й. Тіто заявив тоді, що «Югославія опинилася напередодні міжетнічної громадянської війни». Восени 1971 р. виступи хорватської опозиції були придушені органами правопорядку, а найбільш активних учасників руху (у тому числі і Ф. Туджмана) було заарештовано. Невдовзі відбулися кадрові зміни у вищому керівництві Хорватії, Сербії та в інших республіках і розпочалася кампанія проти «хорватського націоналізму».

Хорватські події не були ізольованим явищем, оскільки відцентрові процеси різного рівня відбувалися й у інших республіках та автономіях. Їхні причини тітовське керівництво вбачало у недосконалості устрою федеративної держави. Союзна скупщина у лютому 1974 р. схвалила нову конституцію СФРЮ, яка не тільки змінила принципи формування вищих

органів влади, а й закріпила керівну роль СКЮ та визначила «самоврядну соціалістичну демократію» як форму «диктатури пролетаріату» [77, с. 56].

У конституції 1974 р. проголошувалося, що Югославія є «союзною державою, співдружністю добровільно об'єднаних народів та соціалістичних республік», яка ґрунтується на «самоврядуванні робітничого класу, всіх трудящих і громадян, рівноправних народів і народностей». Визначався порядок формування республіканських та місцевих скупщин, які склалися з «віча об'єднаної праці», «віча місцевих об'єднань» та «громадсько-політичного віча». Скупщина СФРЮ на спільному засіданні палат («Союзного віча» та «Віча республік і країв») обирала вищий орган держави - Президію федерації з восьми осіб (по одній від кожної республіки та автономії), а її голова ставав головою федерації. За видатні заслуги Й. Тіто був обраний довічним головою Президії СФРЮ, або президентом. Однак після його смерті члени колективного органу повинні були щороку по черзі змінювати один одного на цій посаді.

Конституція посилила децентралізацію федеративної держави. Поряд з розширенням прав республік майже рівні з суб'єктами федерації права отримали краї Косово і Воєводина, що було розцінене сербами як підрич їхньої територіальної цілісності. У новому державному устрої досить чітко проглядалася конфедеративність. Не створивши механізмів розв'язання існуючих суперечностей, нова конституція послабила певні повноваження федеративних органів. Усі ці процеси лише прискорили формування республіканських етнополітичних кланів, а єдність федерації була поставлена в залежність від єдності СКЮ та від долі його лідера Й. Тіто.

Конституція 1974 року суттєво змінила державний устрій Югославії, перетворивши її фактично на конфедерацію. Вона визначила країну як "державну співдружність добровільно об'єднаних народів і їх соціалістичних республік" і задовольнила вимоги республік щодо більшої децентралізації. Деякі дослідники навіть називали Югославію періоду 1974–1990 років "карделівською" на честь головного розробника, Едварда Карделя.

Згідно з новим основним законом, федерація була "об'єднанням громадян, народів і народностей", де вони реалізовували свої інтереси через спільне узгодження. Конституція СФРЮ 1974 року стала нормативно-правовою основою, визначаючи Югославію як союзну державу та соціалістичну самоврядну демократичну співдружність [12, с. 76].

Особливістю було те, що Конституція майже не містила положень про функції федерації у сферах освіти, науки, культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення – ці повноваження були передані республікам і краям. Функції федерального центру в основному зводилися до забезпечення єдності югославського ринку, а також захисту суверенітету, незалежності,

територіальної цілісності, міжнародних відносин, безпеки та єдності основ політичної і соціально-економічної систем.

Організаційно було змінено структуру вищих органів. Союзна Скупщина стала Скупщиною СФРЮ з новою двопалатною структурою. Було встановлено два органи з функціями глави держави: Президія СФРЮ та Президент Республіки (яким міг бути обраний лише Йосип Броз Тіто до своєї смерті у 1980 році). Після цього всі функції глави держави перейшли до Президії СФРЮ, до складу якої входили представники республік та автономних країв, а також Голова СКЮ. Члени Президії обиралися на п'ять років, а Голова – на один рік. Виконавчу владу здійснювало Союзне Виконавче Віче.

У правовій системі діяло федеральне (союзне) та республіканське законодавство. Конституція СФРЮ стояла на вершині ієрархії, і всі республіканські акти мали їй відповідати. Міжнародні договори, ратифіковані та опубліковані, ставали частиною внутрішнього права.

Однією з ключових проблем були нечіткі вертикальні зв'язки між союзними органами та органами республік/країв, що ґрунтувалися на "взаємній співпраці" та "договорах". Це створювало м'якість формулювань і відсутність дієвих заходів контролю за виконанням союзних законів. Навіть Сербія, як суб'єкт федерації, була залежна від схвалення своїх автономних країв у багатьох питаннях.

Конституція 1974 року також остаточно закріпила державність республік і країв, які отримали більшу самостійність, включаючи практично повну свободу у зовнішній політиці (хоча федерація зберігала загальний контроль). Всі рішення союзної скупщини вимагали одноголосного прийняття, що значно затягувало законодавчий процес і сприяло зростанню націоналізму.

Така висока ступінь автономності місцевої влади фактично перетворила СФРЮ на конфедерацію. Нездатність федерального уряду узгодити інтереси республік та відсутність владної вертикалі стали основними причинами розпаду СФРЮ наприкінці 80-х років. Спроби змінити Конституцію у 1988 році для посилення повноважень центру та нейтралізації відцентрових тенденцій виявилися запізними.

Дальшого розвитку набував «самоврядний соціалізм». Так, згідно із законом «Про асоційовану працю» основою суспільно-політичної системи СФРЮ стали «базові організації об'єднаної праці» (БООП). Подібні структури були створені для управління виробничою діяльністю в усіх трудових колективах. Саме БООП обирали керівництво підприємства, визначали правила внутрішнього розпорядку, делегували своїх представників до республіканських та місцевих органів влади. У цілому ж система

самоврядування перетворилася на досить заплутану і багатоступеневу, вона давала можливість владним органам втручатися в її функціонування.

Тим часом у югославському суспільстві поступово народжувалися суперечності, які спричинялися вадами самого «самоврядного соціалізму». Так, певна неефективність системи «виробничого самоврядування» була викликана тим, що її намагалися штучно інкорпорувати в існуючу моноцентристську систему державного економічного регулювання. Усе це призводило до ще більшої незбалансованості економіки та гальмувало розвиток федерації.

На IX з'їзді СКЮ (1978) було зроблено спробу скоригувати структури вищих органів влади СФРЮ. Так, зі складу ЦК СКЮ обиралася президія (23 особи), члени якої щороку повинні були обирати голову; підтверджувалося, що президія СФРЮ складається з представників республік та автономій (8 осіб); Союзне виконавче віче затверджувалося терміном на чотири роки.

Поглиблення кризових явищ у різних сферах суспільного життя СФРЮ на зламі 80-х років певною мірою було пов'язане також із втратою загальноновизнаного лідера, який уособлював собою головні досягнення існуючого політичного режиму. Смерть президента Й. Тіто в травні 1980 р. стала точкою відліку наступного етапу в історії югославської федерації. Так, у 80-х роках виконання демократичних засад рівноправ'я в країні - щорічна ротація вищих посадових осіб у президії СФРЮ та СКЮ - призводило до організаційних непорозумінь та конфліктів, оскільки інтереси республік і автономій суттєво різнилися.

У 80-х роках федерація дедалі швидше занурювалась у кризу. Але якщо раніше при виникненні будь-яких кризових явищ Й. Тіто щоразу знаходив резерви для стабілізації становища, то після його смерті політичний режим почав швидко втрачати рівновагу та життєздатність, а криза набула всеосяжного характеру та охоплювала не тільки економіку й політику, а й міжетнічні відносини.

Криза югославської федерації проявлялася на тлі зростаючих економічних та політичних негараздів. Так, найнебезпечніше вогнище міжетнічного протистояння виникло в Косові. У березні-квітні 1981 р. в краї відновилися мітинги та демонстрації, які відбувалися вже під гаслом «Косово - республіка!», а з вимогами маніфестантів солідаризувалася частина місцевої міліції та органів безпеки. В результаті сербська влада запровадила в Косові надзвичайний стан та ввела на його територію військові підрозділи. Косовські події певною мірою стали наслідком процесів, спричинених конституцією 1974 р., яка розширила самостійність республік та автономій до такого ступеня, що єдиний економічний простір країни став швидко зменшуватися, як шагренева шкіра. Автономія республік та країв у

економічній сфері породжувала автаркію, яка вела до скорочення внутрішньофедерального товарообігу. І хоча в липні 1982 р. скупщина СФРЮ ухвалила довгострокову програму стабілізації економіки, криза перетворилася на перманентну.

Однак одночасно з цим знижувалося значення нації в системі соціалістичного самоврядування, що говорить про суперечливість основного закону країни [2]. Для згладжування внутрішньодержавних суперечностей до Конституції-63 для розширення прав суб'єктів Федерації та автономних одиниць було прийнято багато поправок. Крім того, в середині 60-х років економіка країни занурилася в кризу, у зв'язку з чим була реалізована реформа, що розширювала ринкові механізми і продовжила роздержавлення економіки.

Децентралізація економіки позитивно позначилася на розвитку сильних у господарському плані республік Словенії та Хорватії, зміцнила їхню самостійність, але ускладнила становище слабозвинених територіальних одиниць. Реформи не відповідали інтересам СФРЮ в цілому. Центральна влада постійно йшла на поступки націоналістично налаштованим регіонам. Вчергове це було зроблено як наслідок масових демонстрацій 1968 р., у яких брали участь, зокрема, косовські албанці. Були прийняті чергові поправки до конституції, а пізніше Основний закон держави був замінений новим.

За допомогою політики децентралізації в усіх галузях, у тому числі у федеративному устрої СФРЮ, влада сподівалася згладити національні суперечності та забезпечити в подальшому єдність югославської держави. Територіальні одиниці отримували більше економічної та політичної самостійності, а роль скріплюючого державу механізму мала відігравати партія. При цьому влада СФРЮ не усвідомлювала достатньою мірою масштаби сепаратистських настроїв у країні і лише сприяла їхньому зміцненню, намагаючись реалізувати утопічні ідеї про відмирання держави і створення єдиної югославської національності.

У розглянутий період у керівництві Югославії велася боротьба двох тенденцій, які відстоювали провідні державні діячі. Югославський політик словенського походження, головний теоретик самоврядного соціалізму Е. Кардель виступав за децентралізацію держави з подальшим перетворенням її на конфедерацію. Він висловив позицію словенців щодо Югославії станом на 1962 р. у такій формі: «Зовсім точно, що ми, словенці, ближчі до всіх європейських культур, ніж до сербів... Ближчі до будь-якої європейської культури, ніж до сербської та хорватської. Тут не має бути ілюзій про нашу єдність» [3, с. 705]. Пізніше Словенія стане лідером руху за незалежність республік. Але на цьому етапі словенський націоналізм небагатьма

сприймався як такий і ховався за марксистською ідеєю про відмирання держави.

Зі свого боку, за збереження централізованої федерації та укріплення югославянства виступав керівник служби державної безпеки сербського походження А. Ранкович. Однак після ліквідації останнього в ході політичної боротьби (1966 р.) дорога для реалізації концепції Карделя була відкрита. Словенець став одним з авторів Конституції 1974 р. та Закону про об'єднану працю 1976 р., у яких ідея «самоврядного соціалізму» втілилася повною мірою.

В результаті конституційної реформи були суттєво розширені повноваження суб'єктів. Автономні краї отримали права республік, за винятком можливості виходу зі СФРЮ. У центральних органах державної влади представництво територіальних одиниць здійснювалося на паритетній основі. Так, до Союзного віча Скупщини СФРЮ входили 30 представників від кожної республіки та 20 представників від кожного краю, а до Віча республік і країв Скупщини – 12 і 9 представників відповідно. При цьому до вищого органу державної влади – Президії СФРЮ – входили восьмеро осіб – по одному представнику від кожної з шести республік та двох автономних країв [4].

Конституційна реформа вчергове закріпила рівноправність мов народів на державному рівні, у діловодстві та культурно-освітній сфері. Примітно, що всім народам Косова дозволялося вживати свій національний прапор [5, 6].

Слід зазначити, що дослідники по-різному визначають етапи розвитку федерації [7, с. 30–32; 3, с. 743], але вчені єдині в думці, що переломними в долі держави і тими, що наблизили її розпад, подіями стало введення самоврядування на початку 50-х років, економічна реформа 1965 р. та прийняття Конституції 1974 р.

Становище, в якому опинилася Сербія після прийняття нової конституції, виявилось незavidним. Сербська влада з моменту створення соціалістичної Югославії сприяла розширенню автономії та зміцненню політичної самостійності Косова. При цьому самі серби справедливо оцінювали той факт, що в інших союзних республіках подібні автономні права для сербів були відсутні, як ущемлення своїх інтересів. Крім того, в Косові сербське населення постійно зазнавало утисків з боку націоналістично налаштованих албанців, які використовували різноманітні методи, зокрема погрози фізичної розправи, підпали, захоплення землі, осквернення православних храмів і кладовищ.

З другої половини 60-х років у середовищі сербів почали з'являтися політичні діячі та науковці, які наважилися критикувати ідеологічну

концепцію національної політики влади. Так, у 1968 р. югославський державний діяч (член ЦК СК Сербії) і письменник Д. Чосіч закликав вжити заходів для захисту сербів і чорногорців Косова від «шовіністичних настроїв і націоналістичного психозу в середовищі шиптарів*». Він також зазначав, що сепаратизм у Косові став наслідком «проблематичної великодушності» сербів, з одного боку, та безвідповідальності косоварів за прогрес і долю Республіки Сербія та Югославії – з іншого [8].

Конституційна реформа 1971–1974 рр. також піддавалася критиці з боку сербської інтелігенції. Викладачі юридичного факультету Белградського університету відзначали необґрунтованість створення автономних утворень у Сербії за відсутності таких у Македонії для албанців або в Хорватії для сербів, що становили 14,7% населення [9]. Однак ця критика не мала успіху, а її прихильники позбавлялися посад і зазнавали інших покарань.

З прийняттям Конституції 1974 р. автономні краї Сербії Косово і Воєводина фактично отримували права республік. Сербі неодноразово на офіційному рівні безуспішно висловлювалися за зміну Конституції 1974 р. у бік зміцнення федерації. Інші республіки блокували подібні спроби, оскільки не бажали поступатися національними інтересами, отриманими в результаті створення та подальшого розвитку Югославії. Так, у СФРЮ македонці вперше отримали можливість заявити про свою ідентичність, чорногорці змогли частково повернути втрачену державність, словенці та хорвати продовжили процес національної інтеграції. Боснійські мусульмани вперше стали вважатися окремим етносом теж у роки існування СФРЮ [10, с. 350]. Інтересами ж сербського народу влада постійно нехтувала, приносила їх у жертву ідеї югославізму.

Таким чином, коли в результаті створення соціалістичної Югославії та подальшого її розвитку решта республік оформили свою національну самостійність, Сербія виявилася розколотою. Відносини між центральною владою республіки та владою автономних країв Косово і Воєводини були напруженими, оскільки останні проявляли сепаратистські настрої, а в союзних органах виступали проти Сербії.

Особливо гостро стояла проблема Косова. Очевидно, що розширення автономії краю грало на руку ірредентистськи налаштованим косовським албанцям і лише розпалювало їхній апетит. Ігнорування ж інтересів сербського народу призвело в кінцевому рахунку до розколу сербського суспільства, ослаблення партійної ідеології, радикалізації сербських настроїв [11].

Першою організованою формою албанського націоналізму стала створена на косовських землях Призренська ліга, що діяла у 1878–1881 рр.

До її завдань входило об'єднання балканських земель, населених албанцями, в єдине автономне утворення у складі Османської імперії.

У 1912 р. албанці утворили незалежну державу, яка була визнана світовими державами. Тим часом територіальні претензії Албанії не були задоволені. Відповідно до рішення Лондонської конференції (1913 р.) території Косова і Західної Македонії були передані Сербії. На цих землях албанське населення становило більшість, тому, з точки зору албанців та албанської влади, дане рішення було несправедливим. Вони розпочали боротьбу за об'єднання земель з албанським населенням у рамках однієї держави. Ця мета була здійснена в роки Другої світової війни за допомогою фашистських Німеччини та Італії, що згодом не пішло на користь ідеї паналбанізму та спробам відтворення «Великої Албанії».

Керівник Албанії Е. Ходжа пізніше виправдовував албанців Косова за їхню пасивність в антифашистській боротьбі як відсутністю «відповідних перспектив» самим вирішувати свою долю, так і відсутністю права на самовизначення для об'єднання з Албанією.

До 1980 р. проблема Косова досягла загальнодержавного масштабу. До 1980 р. існування Югославії обтяжували одночасно три кризи: економічна, політико-ідеологічна та сепаратизм албанців у Косові.

Положення Конституції 1974 р. не справили позитивного ефекту на національну єдність СФРЮ, але негативно позначилися на політичному та економічному розвитку держави. Надмірна самостійність республік і країв стала однією з причин загострення економічної ситуації, зруйнувала єдність економічної системи. Дії республік не в державних, а у своїх національних інтересах призвели до скорочення міжреспубліканського товарообігу, навмисного завищення цін на продукцію, інфляції та ін. Прийнята Скупщиною Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія у 1982 р. програма стабілізації не допомогла впоратися з економічною кризою. В останнє десятиліття існування Югославії економічна ситуація в країні була дуже важкою.

До 1980 р. рівень розвитку Косова був у 2,5 рази нижчим за рівень розвитку таких слаборозвинених республік, як Боснія і Герцеговина, Македонія та Чорногорія. План економічного розвитку на початку 80-х років не був виконаний навіть наполовину, капіталовкладення в підприємства краю були нерентабельні [14, с. 23, 36]. Безробіття в краї перевищувало середньодержавний показник на 30%.

Однак темпи економічного зростання в Косові були вищими, ніж в інших регіонах. З 1965 по 1985 р. вони становили 6,7%. За 30 років сукупний суспільний продукт у Косові збільшився на 5,2%, а промислове виробництво – на 7%. У Югославії в цілому ці показники становили 5,5% для сукупного

суспільного продукту та 6% для промислового виробництва. У краї будувалися дороги, школи, медичні установи, університет, бібліотеки, кінотеатри та театри. І це при тому, що після Другої світової війни приблизно 90% албанців були неграмотними, а понад 80% населення Косова існувало за рахунок натурального виробництва в сільському господарстві [15].

Керівництво Сербії та СФРЮ поставило завдання прискореного суспільно-економічного розвитку краю. Були розроблені нові програми, що передбачали політичні та економічні заходи.

В умовах безперервних хвилювань у Косові з 1981 р. у грудні 1987 р. була прийнята загальноюгославська програма, основною метою якої було створення умов для прискорення темпів економічного розвитку краю та інтегрування його економіки в економіку СФРЮ. Передбачалося надати Косову допомогу в розвитку культури та освіти, у тому числі в підготовці кадрів для роботи в системі управління та правосуддя. Особлива увага приділялася розподілу коштів Фонду Федерації з кредитування прискореного розвитку слаборозвинених республік і країв (заснований ще у 1965 р.). Контролювати виконання програми мав спеціально створений для цього орган [14, с. 25].

Із сербського та югославського бюджетів у 1980-ті роки виділялися кошти, які покривали до 60% потреб Косова [3, с. 746]. Але виділені кошти та проведені заходи не змогли повністю задовольнити потреби населення краю, що швидко зростало.

Темпи природного приросту населення Косова були найбільшими не лише в Югославії, але й навіть у Європі. А економічні показники на душу населення були суттєво нижчими за показники інших регіонів країни. Серед демографічних особливостей албанської спільноти фахівці виділяють диспропорції між високим рівнем народжуваності населення.

Ось переклад вашого тексту українською мовою, без додаткового структурування:

Ці демографічні особливості поступово сформували албанську проблему спочатку для жителів інших національностей краю, а потім – і для держави в цілому. Частка албанського етносу в Косові у ХХ ст. постійно збільшувалася. І на початку 90-х років вона становила вже 82,6% [17]. Таке швидке зростання албанського населення не підкріплювалося швидшим економічним розвитком.

У краї все інтенсивніше йшов процес еміграції, рівень життя в основному був низьким, розвивалися беззаконня та кримінал. У цій обстановці косовській політичній еліті та різним радикальним групам було ще легше розпалювати націоналістичні настрої в албанській більшості. Крім того, політика республіканської та федеральної влади щодо розширення

самоврядування створила сприятливий ґрунт для діяльності албанської політичної еліти та росту албанського націоналізму протягом усього існування соціалістичної Югославії. Можливості сепаратистів, не зацікавлених насправді у добробуті краю, збільшувалися, а ситуація в Косові не налагоджувалася.

Саме косовські події започаткували процес розпаду югославської федерації, а постійне погіршення становища в краї неухильно вело до дестабілізації в країні. Албанське населення в Косові, чисельність якого швидко зростала (внаслідок високої народжуваності та міграції), вимагало надання рідній мові статусу офіційної та збільшення державних дотацій на розвиток краю. Націоналістичний рух албанців Косова швидко радикалізувався. Усе частіше виникали сутички між албанським та слов'янським населенням, у результаті яких сербів та чорногорців стали відверто витіснити з рідних територій.

Косовські албанці проголосили гасло утворення «етнічно чистого Косова». Події в краї ображали національні почуття сербів, оскільки в їхній свідомості події минувшини завжди посідали особливе місце. Антисербські виступи албанців призвели до поширення думки про те, що тітовський режим свідомо прагнув розчленувати сербський народ та «розтягти» його землі. Особливе обурення у сербів викликала конституція СФРЮ 1974 р., яка наділила автономні краї правами, що фактично зрівнювали їх у правах із Сербією.

Косово і Метохія у середні віки були визнаним центром сербської державності, а в 1389 р. тут відбулася вирішальна битва сербів з османами. Поразка в ній визначила долю Сербії, яка в середині XV ст. потрапила під владу Порти. Наприкінці XVI-XVII ст. кардинально змінився національний склад населення краю. Замість сербів османи розселили тут албанців та інших мусульман, які згодом стали тут більшістю. Після 1945 р. частка албанців дорівнювала 67 %, а сербів - 24 %. На початку 80-х років серби й чорногорці в краї становили близько 8 % усього населення.

Косовська проблема спонукала відродження сербського національного руху, на духовний центр якого перетворилася Сербська академія наук і мистецтв. Саме в її надрах у 1986 р. було підготовлено «Меморандум про становище в Югославії», який визнав сербський народ головною жертвою режиму Й. Тіто.

На з'їзді СК Сербії (травень 1986) було обрано нове керівництво союзу на чолі з С. Мілошевичем, яке стало домагатися перегляду положень конституції та обмеження прав автономій. З керівних посад органів влади Сербії невдовзі усунули протітовських діячів. У 1988 р. сербська влада

розгорнула в Сербії та Чорногорії масові акції солідарності з слов'янським населенням Косова.

Союзне виконавче віче (уряд) прагнуло нормалізувати в країні здійснення економічних заходів, але становище в Косові погіршувалося. З року в рік збільшувалася чисельність сербів і чорногорців, які були вимушені залишити край. У Косові то запроваджувався воєнний стан, то здійснювалася чергова програма. Однак усі заходи врешті-решт виявилися неефективними.

Неспроможність розв'язання косовської проблеми не тільки підточувала основи СФРЮ, а й гальмувала здійснення реформ. Усе це підсилювало відцентрові настрої в Словенії та Хорватії, керівництво яких виступило з критикою сербської політики відносно албанців Косова і солідаризувалося з вимогами останніх. Акції протесту проти політики Сербії у жовтні 1988 р. відбулися також у Воєводині. Усі ці події поступово розхитували політичний механізм федерації.

Союзна скупщина у листопаді 1988 р. ухвалила майже 40 поправок до конституції СФРЮ, більшість із яких стосувалася господарського механізму, а решта - відносин між федеративним центром і республіками. Союзному виконавчому вічу надавалося право втручатися у справи республік і країв, якщо останні не дотримувалися федеративних законів. Створювалися єдині фінансова, кредитна, податкова та валютна системи. Органи федеральної влади наділялися правом визначати стратегію науково-технічного розвитку. Були схвалені також закони, які забезпечували союзному уряду право виступати арбітром при розв'язанні суперечок, що виникали між суб'єктами федерації. Автономні краї позбавлялися елементів державності.

Невдовзі прийняті поправки до конституції Сербії позбавили Косово і Воєводину автономних прав. Цей крок Белграда викликав протести в косовських албанців. У свою чергу по Сербії прокотилася хвиля демонстрацій, учасники яких вимагали застосування жорстких заходів щодо албанських сепаратистів. Невдовзі косовське керівництво було усунуте зі своїх посад, а в краї запроваджувалася комендантська година.

У конфлікт навколо Косова втягувалися інші республіки, які не погоджувалися виділити кошти з федерального бюджету на підтримку громадського порядку в Сербії. У грудні 1989 р. Словенія заборонила сербам і чорногорцям з Косова провести в Люблянні маніфестацію проти албанського екстремізму. У свою чергу керівництво Сербії закликала громадян припинити економічні зв'язки із Словенією, а скупщина ухвалила рішення про бойкот словенських товарів. Наступним кроком у протистоянні двох республік став вивід з Косова в лютому 1990 р. загону словенської міліції. У квітні свій загін міліціонерів відкликала й Хорватія.

Різке загострення міжетнічних та економічних суперечностей призвело до відставки федерального уряду. У березні 1989 р. союзне виконавче віче очолив А. Маркович, досвідчений економіст, хорват за походженням. Однак затвердження запропонованої ним програми дій затяглося до кінця року. У документі містилися пропозиції суттєвого оновлення «самоврядного соціалізму», який ще більше мав наблизитися до західної економічної моделі, однак при збереженні єдиної федеративної держави. Скупщина СФРЮ ухвалила низку законів, спрямованих на запровадження ринкових відносин, які повинні покласти край будь-якому партійно-державному втручанню у сферу економіки.

І хоча запроваджені федеральною владою заходи призвели до посилення суперечностей між різними республіками, Союзному виконавчому віче вдалося досить швидко досягти значних результатів: 1 січня 1990 р. югославський динар став конвертованим, інфляція звелася до нульової позначки; курс динара до німецької марки тримався стабільно; зовнішній борг СФРЮ зменшився до 16 млрд доларів; експорт Югославії збільшився на 25 %, а імпорт - на 40 %; валютні запаси зросли на сотні мільйонів доларів. У червні 1990 р. А. Маркович заявив, що подальше здійснення реформ «залежить від досягнення злагоди у міжетнічних відносинах». Фактично це був один з останніх шансів подолання відцентрових процесів, однак у цьому республіканські етнополітичні клани були вже не зацікавлені, а часу для завершення реформ історія не залишила.

У січні 1990 р. під час масових демонстрацій у Косові були вбиті й поранені. У свою чергу студентська молодь Белграда провела маніфестацію під гаслом «Не віддамо Косово!», а сербська влада розпустила скупщину краю. На початку вересня 1990 р. таємне засідання депутатів забороненої скупщини ухвалило конституцію Косова, яка проголошувала його республікою. Нові поправки до конституції Сербії (жовтень 1990) звели правовий статус Косова і Воєводини до рівня територіально-культурних автономій.

Керівництво СКЮ в гострій боротьбі з прихильниками реформ обстоювало необхідність збереження однопартійної системи та самоврядування. У свою чергу лідери союзів комуністів Хорватії та Словенії домагалися поступового запровадження багатопартійності та розширення прав республіканських партійних організацій. По суті йшлося про організацію правлячої СКЮ на засадах федералізму, обмеження контрольних функцій його ЦК щодо процесів виробництва та розподілу в СФРЮ. У сфері зовнішньої політики пропонувалося вийти з «руху неприєднання» та зосередитися на розвитку співробітництва із західними країнами.

Реальні заходи щодо наведення ладу і запобігання анархії в межах власної республіки серби почали вживати лише з приходом до влади С. Мілошевича наприкінці 80-х років. При цьому сербська сторона конфлікту мала всі підстави переслідувати свої геополітичні інтереси і прагнути зберегти територіальну цілісність держави.

Згідно із законодавством Республіки Сербія та СФРЮ, Косово, будучи автономним краєм, не мало права на сецесію. Надання краю статусу федеративної республіки, для якої існувала юридична можливість відокремлення, не відбулося. Землі Косова ніколи не були неправомірно анексовані Сербією, яка вважала і вважає Косово своєю історичною територією, серцем сербської державності та духовним центром.

На території Косова і Метохії, як її називають серби, збереглася велика кількість середньовічних пам'яток сербської культури, православних монастирів і церков. Багато з них перебувають під охороною ЮНЕСКО. Після довгих років османського панування територія Косова була включена до складу Сербії, в тому числі згідно з міжнародним рішенням у 1913 р. Але списком аргументація сербської сторони не вичерпується.

У правовій доктрині існує точка зору про доцільність застосування принципу рівноправності та самовизначення народів і націй лише до внутрішнього самовизначення у рамках автономії. При цьому етнос може заявити про своє право на незалежність, якщо обмежується його участь у політичному житті, існує економічна нерівність, ущемлюються права на національно-культурну реалізацію.

У будь-якому випадку Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам закріплює несумісність принципів Статуту ООН з будь-якими спробами частково або повністю зруйнувати територіальну і національну єдність будь-якої держави. В умовах міжнародно-правової системи, що склалася після Другої світової війни, держави повинні поважати суверенні права всіх народів і територіальну цілісність їхніх держав [22].

Кризу в Косові, безумовно, необхідно розглядати в рамках загальних дестабілізаційних процесів спочатку в СФРЮ, а потім у СРЮ. Але при цьому не можна забувати про його суттєві особливості.

Якщо югославські республіки мали правову підставу одностороннього проголошення незалежності, то автономні краї згідно із законодавством країни таким правом не володіли. Сепаратизм албанців у СФРЮ спирався на глибше історичне коріння, ніж дезінтеграційні прагнення інших народів Югославії. Землі Косова, будучи колискою сербської держави ще в Середні віки, становлять особливу історичну та культурну цінність для сербського народу. При цьому вони ніколи, за винятком створення профашистської

держави в роки Другої світової війни, не входили до складу Албанії і не являли собою самостійної державної одиниці.

Карделівський варіант «самоврядного соціалізму» виявився не лише економічно неефективним у довгостроковій перспективі, але й сприяв посиленню сепаратизму в СФРЮ. Фактичне відокремлення колишнього автономного краю від Сербії стало результатом низки стратегічних упущень керівництва Югославії та особливостей зовнішньополітичної ситуації постбіполярного періоду. Однак на відміну від набуття суверенітету колишніми республіками СФРЮ проголошення незалежності Косова не має під собою міцної історичної та юридичної основи.

Очевидно, що косовську кризу неможливо вирішити без урахування міжетнічних суперечностей. Неприпустимо використовувати виниклі правові вакууми та, спираючись виключно на силові методи, продавлювати реалізацію односторонніх геополітичних інтересів, нехтуючи суверенітетом і територіальною цілісністю держав. Спроби вирішити питання в подібному ключі не призведуть до його врегулювання і не сприятимуть стабілізації регіону та Балкан у цілому.

Події в Косові кінця XX – початку XXI ст. безпосередньо пов'язані з принципом рівноправності та самовизначення народів і націй. Спочатку цей принцип був спрямований на боротьбу з колоніалізмом. Але до кінця XX ст. стало зрозуміло, що в умовах остаточного розпаду колоніальної системи розглянутий принцип, у його первісному тлумаченні, вже не є актуальним. Однак різні сили почали трактувати принцип рівноправності та самовизначення народів і націй в інтересах сепаратистськи налаштованих етнічних груп, що спричинило порушення законних прав та інтересів інших народів, а також низки держав.

Подолання кризи, в якій опинилася СФРЮ, багато в чому залежало від можливості реформування СКЮ. Однак критична маса нагромаджених у країні проблем призвела на XIV з'їзді правлячої партії (січень 1990) до відкритого протистояння між прихильниками й противниками його реформування. Так, делегати Словенії та Хорватії, не знайшовши підтримки своїх пропозицій щодо федералізації СКЮ й переходу до конфедеративного державного устрою, покинули зал засідань і оголосили про повну самостійність республіканських партійних організацій. З цього моменту керівництво СКЮ втратило свої владні повноваження, які перебрала на себе республіканська еліта. Розпад СКЮ став провісником краху югославської федеративної держави.

РОЗДІЛ ІV. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕМИ ЮГОСЛАВСЬКОГО САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ У КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗВО

Представлена проблематика є складовою частиною вивчення обов'язкового курсу «Новітня історія країн Центральної та Східної Європи». Мета та завдання навчальної дисципліни чітко регламентовані освітньо-професійною та робочою програмами для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра за предметноб спеціальністю Середня освіта (Історія).

Новітня історія Центрально-Східної Європи є важливою складовою частиною загального курсу всесвітньої історії не тільки у вищих навчальних закладах, але і в загальноосвітніх школах (10-11 класи). Особливістю курсу є його багатоплановість і дискусійність теоретичних проблем, синкретичний характер розглядуваних подій та явищ, пропонованих студентам до засвоєння, порівняння процесів що відбувалися у сусідніх з українськими землями країнах, що дозволяє більш повно проаналізувати суперечності у вітчизняній історії. «Новітня історія Центрально-Східної Європи – це дисципліна, яка вивчає політичні, соціокультурні, економічні процеси в конкретних формах і просторово-часових вимірах. Важливою особливістю курсу є те, що він зорієнтований на засвоєння і застосування студентами спеціальності 014.03 – Середня освіта (Історія) теоретичних знань з новітньої історії центральноєвропейського регіону, усвідомлених умінь і навичок, необхідних для роботи в навчальних закладах вищої освіти.

Мета дисципліни «Новітня всторія Центрально-Східної Європи» полягає в тому, щоб, спираючись на методологічні принципи історичної науки, використовуючи найновіші здобутки історіографії, сформувані у здобувачів спеціальності 014.03 Середня освіта (історія) знання про головні етапи та події в історії народів Центральної та Східної Європи у ХХ – першій третині ХХІ ст. Розглянути основні соціальні, економічні, політичні, етно-конфесійні та культурні процеси у східноєвропейському регіоні, проаналізувати труднощі, здобутки та специфіку в процесі формування націй та державності у Центрально-Східній Європі у новий і новітній час. Для досягнення поставленої мети у ході вивчення курсу студентам потрібно оволодіти наступними компетентностями.

Важливим завданням є розкриття ключових теоретичних, концептуальних і методологічних підходів для вивчення історії Центрально-Східної Європи. Крім того, курс має на меті вдосконалити навички та вміння студентів працювати з історичними джерелами та науковою літературою, забезпечуючи при цьому розвиток критичного мислення. У результаті успішного засвоєння дисципліни здобувач повинен ґрунтовно знати ключові

факти й дати, зміст основних термінів і понять, суть визначальних історичних подій, явищ та процесів, інформацію про видатних історичних діячів, особливості розвитку регіону, а також наукову літературу та джерела з курсу. Студент також повинен вміти ефективно опрацьовувати рекомендовані джерела і літературу, знаходити, критично осмислювати, самостійно аналізувати й узагальнювати історичні факти, чітко розкривати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, послідовно і логічно відтворювати засвоєну інформацію. Здобуті історичні знання мають використовуватися для розуміння сучасних реалій європейського регіону та світу загалом, а також для професійного проведення уроків та позанавчальних заходів, пов'язаних з історією країн Центральної та Східної Європи.

Програмами передбачено ключові якості, знання та вміння, які повинен мати випускник за цією освітньою програмою, готуючи його до професійної діяльності. Випускник повинен володіти загальними компетентностями, які включають здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу і застосування цих знань на практиці; мати ґрунтовне знання своєї предметної та професійної галузі; вільно спілкуватися державною мовою як письмово, так і усно, а також комунікувати іноземною мовою в межах спеціальності; ефективно орієнтуватися в інформаційному просторі, шукати, аналізувати та обробляти дані з різних джерел, вміло застосовуючи цифрові ресурси та технології в навчанні. Важливою є здатність до міжособистісної взаємодії та командної роботи, а також вміння спілкуватися з представниками різних професійних груп. Випускник повинен усвідомлювати свої громадянські права та обов'язки, цінувати вільне демократичне суспільство та верховенство права. Також необхідно зберігати і примножувати наукові, культурні та моральні цінності, розуміючи закономірності розвитку предметної галузі, та поважати різноманітність і мультикультурність суспільства, усвідомлюючи необхідність рівних можливостей.

Фахові компетентності зосереджені на перенесенні наукових знань у навчальний предмет; забезпеченні навчання державною мовою та розвитку мовно-комунікативних умінь учнів; плануванні та проектуванні навчально-виховного процесу з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, добір ефективних методик і технологій; формуванні та розвитку ключових і предметних компетентностей в учнів, розвиваючи їхнє критичне мислення та ціннісне ставлення; а також об'єктивному контролю й оцінюванні навчальних досягнень на засадах компетентнісного підходу.

Предметні компетентності вимагають глибокого знання змісту й методології фундаментальних та спеціальних історичних дисциплін, сучасних досліджень в галузі історії, категоріально-понятійного апарату історичної науки та вміння орієнтуватися у науковій періодизації. Студент

повинен інтегрувати знання соціальних та гуманітарних наук у самостійну систему; розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних регіонів (України, Європи, світу); здійснювати критичний аналіз джерел інформації та використовувати їх у професійній діяльності; а також знати нові підходи до шкільної історичної освіти в умовах мультикультурності та євроінтеграції. Програмні результати навчання передбачають, що після вивчення курсу "Нова і новітня історія слов'янських народів" здобувач повинен демонструвати знання змісту історичних галузей, пояснювати та порівнювати історичні процеси; аналізувати сучасні наукові дослідження та впроваджувати знання в практику; вільно орієнтуватися в історичному часі, застосовувати періодизацію та вільно оперувати термінологією; демонструвати інтегроване мислення, пояснюючи цілісну картину суспільно-історичного розвитку через міжпредметні зв'язки; використовувати красназавчий компонент для активізації пізнавальної діяльності учнів, розуміти й популяризувати історико-культурну спадщину; ефективно працювати з джерелами інформації, обговорювати відображені в них факти та визначати власну позицію; знати зміст шкільних курсів історії, проектувати навчальний процес, обирати компетентнісно орієнтовані методики та оцінювати динаміку розвитку учня; розкривати інтелектуальний і творчий потенціал учнів засобами змісту предметних галузей; та цінувати різноманіття, ідентифікувати себе у системі цінностей і керуватися в діяльності принципами толерантності, діалогу й співробітництва.

Матеріали кваліфікаційної роботи можна використати для підготовки до лекцій з Новітньої історії країн Центральної та Східної Європи. Лекція в історичній освіті є фундаментальною формою передачі знань і виходить далеко за межі простого викладу фактів. Це систематичне, послідовне та теоретично обґрунтоване усне викладення навчального матеріалу, яке має на меті не лише поінформувати, а й сформувати професійне методологічне мислення студента-історика.

Головна мета лекції полягає у систематизації великих масивів історичної інформації — періодів, подій, процесів — у логічній причинно-наслідковій структурі, чого практично неможливо досягти простим самостійним читанням підручника. Викладач слугує навігатором, який надає студентам "карту" курсу, виділяючи ключові проблеми, персоналії та етапи, на яких слід концентрувати увагу.

Ключова функція історичної лекції — методологічна. Лектор демонструє, як працює професійний історик: як він обирає та критикує джерела, як аргументує свою позицію, як інтегрує факти у ширші концепції та як критикує інші наукові школи. Студенти знайомляться з основними історичними підходами, такими як цивілізаційний, формаційний,

антропологічний чи мікроісторія, які стають інструментами їхнього подальшого аналізу.

Специфіка лекції з історії полягає у її дискусійності та історіографічному вимірі. Лектор зобов'язаний представляти не одну "істину", а мінімум дві-три протилежні наукові позиції щодо значущих подій, наприклад, щодо причин революцій чи оцінки діяльності історичної особистості. Це привчає студента до критичного сприйняття інформації та необхідності формувати власну аргументовану позицію.

Крім того, лекція виконує функцію контекстуалізації. Історичні факти ніколи не викладаються ізольовано. Викладач завжди розміщує подію у широкому соціально-політичному, економічному та культурному контексті, а також часто проводить паралелі з сучасністю, показуючи актуальність історичних процесів для розуміння сьогодення.

Структурно типова лекція починається з обґрунтування актуальності теми та короткого огляду історіографії. В основній частині відбувається систематичний виклад матеріалу, де факти використовуються для підтвердження аргументів та висвітлення дискусійних моментів. На завершення лектор узагальнює ключові тези та формулює висновки, даючи рекомендації для самостійної роботи з першоджерелами та монографіями.

Таким чином, лекція для істориків є синтезом інформації, методології та історіографії, поданим через призму авторської наукової інтерпретації викладача. Вона є незамінним інструментом для виховання критично мислячого фахівця, який здатний швидко орієнтуватися у складному, багатовимірному минулому та обґрунтовано вести науковий діалог.

Югославська тема змушує студента працювати з кількома конкуруючими наративами. Історики мають порівнювати позицію офіційної югославської пропаганди ("справжній марксизм"), критику з боку СРСР ("троцькізм", "ревізіонізм"), і західні ліберальні оцінки. Це вчить студента не приймати жодну ідеологічну позицію як єдино правильну, а аналізувати джерела та критично оцінювати історичні процеси.

Югославія є ідеальним кейсом для порівняння. Студенти-історики вчаться порівнювати її з моделями Східного блоку (централізоване планування в СРСР, Чехословаччині) та з моделями соціальної держави Заходу. Таке порівняння дозволяє зрозуміти, що "соціалізм" — це не монолітне явище, а широке поле для експериментів із різними політичними, економічними та культурними наслідками.

Для істориків з країн, що вийшли з федеративних чи імперських структур (як-от Україна), югославський досвід є особливо повчальним. Студенти аналізують, як економічні проблеми, суперечності самоврядування та боротьба республіканських еліт за ресурси каталізували націоналізм та

призвели до військових конфліктів. Це дозволяє глибше зрозуміти сучасні конфлікти та динаміку відносин між центром і регіонами.

Вивчення югославського соціалізму дозволяє прослідкувати, як високі ідеї (контроль робітників над виробництвом, "відмирання" держави) зіткнулися з бюрократичною реальністю, економічною кризою та зовнішнім боргом. Це вчить бачити розрив між ідеологічним проєктом і його фактичною реалізацією, що є фундаментальною навичкою для будь-якого історика, який досліджує тоталітарні чи авторитарні режими.

Таким чином, для студентів-істориків ця тема є не просто частиною історії Балкан, а методологічною школою для аналізу соціальних, економічних та національних суперечностей в історії ХХ століття.

Важливим компонентом підготовки кваліфікованого фахівця є робота з історичними джерелами. На практичних заняттях студентам пропонується опрацювати мемуарну літературу та проаналізувати її.

Представлені нижче документи перекладені з сербсько-хорватської мови. Першими наводяться джерела мемуарного характеру. Вони дають загальне уявлення про становлення «самоуправлінського соціалізму». Далі в хронологічному порядку наводяться документи та промови, що стосуються зазначеного періоду.

ВИСНОВКИ

Таким чином, історіографічна база дослідження представлена низкою праць, що стосуються загальної історії країн Центральної та Східної Європи, а також дослідженнями, присвяченими висвітленню тенденцій розвитку Югославії в окреслений період. Джерельну базу кваліфікаційної роботи становить мемуарна література, збірники документів та законодавство.

«Самоврядний соціалізм» з'явився внаслідок унікального збігу обставин, коли в Югославії співпали початковий період індустріалізації радянського типу та конфлікт із СРСР. Сталіністи, які прийшли до влади внаслідок Другої світової війни, навесні 1947 року розпочали індустріалізацію. Як і в радянському випадку, вона почалася з будівництва важкої промисловості. Для її розвитку залучалося надлишкове сільське населення, яке роками страждало від аграрного перенаселення. Індустріалізація набула екстенсивного характеру. Міське населення та зайнятість у державному секторі стрімко зростали на тлі занепаду сільського господарства. В результаті в Югославії загострилося продовольче питання і почав відчуватися брак робочої сили.

Проблеми, що виникли, партійно-державна бюрократія спробувала вирішити методом силового примусу: у селі розпочалася примусова колективізація, зросло пограбування села через систему хлібозаготівель, посилився примус до праці в державному секторі. Однак ці заходи не дали результату. Темп і обсяг зростання інвестицій обганяли реальні можливості економіки, і країна наближалася до кризи.

Водночас у 1948 році Сталін спровокував конфлікт із Югославією. На боці СРСР у нього були втягнуті всі країни радянського блоку. Сталін звинуватив керівництво Комуністичної партії Югославії у «переродженстві», націоналізмі та розриві з марксизмом. Ці звинувачення були офіційно висунуті в червні 1948 року на засіданні Комуністичного інформаційного бюро (Комінформбюро). Пізніше, у листопаді 1949-го, була прийнята друга резолюція Комінформбюро про становище в Югославії. Вождів КПЮ назвали там «наймитами імперіалізму», «найманими вбивцями», звинуватили у встановленні фашистського режиму та реставрації капіталізму.

У підсумку, протягом 1948–1949 років Югославія опинилася у стані майже повної економічної блокади. Колись дружні сталіністські режими зайняли щодо неї ворожу позицію. Тим часом, успіх індустріалізації залежав від ввезення нового обладнання з Чехословаччини та СРСР. У нових умовах Югославії довелося шукати інших партнерів та кардинально змінювати торговельні зв'язки. Економічна блокада посилила кризові тенденції в країні, а військові маневри, що постійно проводилися з другої половини 1949 року країнами радянського блоку, провокували конфлікти на кордонах Югославії.

У 1950 році сталося 937, у 1951-му – 1517 і у 1952-му – 2390 збройних інцидентів. Аж до смерті Сталіна Югославія жила в очікуванні нападу. Їй довелося збільшити витрати на армію та військову промисловість. До 1952 року її військові витрати зросли до 22 % національного доходу.

Радянсько-югославський конфлікт прискорив розвиток внутрішніх кризових тенденцій. Навесні 1950 року спалахнула економічна криза. Підприємства почали зупинятися через брак сировини та робочої сили. Різко загострилася невідповідність між товарними та грошовими фондами. Протягом року на 7% скоротився товарообіг. Уряд, не маючи можливості продовжувати колишню економічну політику, змушений був зменшити капіталовкладення, скоротити зайнятість у державному секторі. З'явилося безробіття, припинилося зростання промислового виробництва, а наприкінці 1950 року розпочався його спад. У 1951–1952 роках промислове виробництво знизилося на 5%. І навіть продовження п'ятирічки на один рік нічого не змінило – промисловість не виконала план. Додатково погіршили становище катастрофічні посухи 1950 та 1952 років.

Одночасно з економічною кризою та зовнішньополітичною ізоляцією в Югославії назривала соціальна криза. Політика пограбування села та колективізація викликали в країні селянські повстання та заворушення (в основному у квітні–червні 1950-го). Робітники, незадоволені своїм важким становищем, почали переходити до активних форм класової боротьби – страйків та мітингів протесту. Погіршення економічної ситуації викликало в лавах бюрократії боротьбу за перерозподіл дефіцитних ресурсів. Нарешті, з 1948 року в країні розвивався інформбюровський рух. Інформбюровці – це прихильники Сталіна, які підтримали його під час радянсько-югославського конфлікту та схвалили резолюцію Комінформбюро. Вони намагалися створити підпільні партійні організації, що протистояли офіційній партії, поширювали листівки, у деяких випадках піднімали повстання. Їхня активність жорстоко придушувалася.

Жорстоке переслідування інформбюровців було реакцією на світоглядну кризу югославського сталінізму. Комуністична партія Югославії вважала себе вірною послідовницею великого Сталіна, а Сталін відмовився визнати її такою. У 1948–1949 роках сталіністи Югославії, які не стали інформбюровцями, слідом за керівництвом партії намагалися довести необґрунтованість сталінських звинувачень. Але при цьому їм доводилося йти проти думки самого Сталіна, що для сталіністського світогляду протиприродно. Інформбюровці ж діяли ідеологічно послідовно, хоча й не зважали на реальність. А в умовах наростаючого в суспільстві невдоволення вони опинилися навіть у виграшній позиції. Їхня критика режиму, звинувачення у «зраді соціалізму» падали на благодатний ґрунт: трудящі

класи не хотіли посилення гніту партійно-державної бюрократії, та й просто не очікували, що будівництво «соціалізму» обернеться саме цим. Вони могли легко повірити, що керівництво Югославії веде країну не тим шляхом.

У таких надважких умовах вожді Югославії ініціювали перебудову суспільної системи країни. Їм вдалося подолати комплексний кризу 1950–1952 років та стабілізувати ситуацію. Причиною і наслідком цього успіху стала система «самоуправлінського соціалізму». Партійно-державна бюрократія пішла на серйозні поступки трудящим класам, змінила економічну систему країни та створила більш привабливий варіант соціалістичної ідеології, що відрізнявся від сталінського. Ці заходи дозволили бюрократії зберегти своє панівне становище ще протягом сорока років. Плата за цей успіх була невелика: партійно-державні чиновники тепер постійно говорили про відмирання держави та перенесення її функцій на трудящих. Вони також ініціювали прийняття відповідних законів, однак далі юридичних декларацій справа не пішла. Тому низку тверджень із наведених нижче джерел потрібно сприймати не як опис реальності, а як характеристику ідеологічної системи.

Список використаних джерел та літератури:

Джерела

1. Đilas M. Vlast i pobuna. Memoari. – Zagreb: Europress holding, Novi Liber, 2009. S.284–286, 294–297.
2. Đilas M. Vlast. – London: Naša reč, 1983. S.202, 203, 210–212.
3. Jović D. Jugoslavija: država koja odumrla. Uspon, krizai pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990). Zagreb, 2003.
4. Jugoslavija, 1918-1984. Zbirka dokumenata. – Beograd: Rad, 1985. – 1144 s
5. Jugoslavija, 1918–1984. Zbirka dokumenata. – Beograd: Rad, 1985. S. 852-853.
6. Kardelj E. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije. Sećanja. – Beograd-Ljubljana: Radnička štampa-Državna založba Slovenije, 1980. S. 234-235.
7. Kardelj E. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije. Sećanja. – Beograd-Ljubljana: Radnička štampa-Državna založba Slovenije, 1980. S. 130, 132–137, 145.
8. Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944–1953. – Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995. – Knj.3. S.185.
9. Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944–1953. – Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995. – Knj.2. S. 645.
10. Броз-Тито Ј. Говори и чланци. – Загреб: Напријед, 1959. – Књ. V. – С. 220–224, 230–231, 233–246, 248–249, 251.
11. Кардељ Е. О народној демократији у Југославији. Поводом новог закона о народним одборима. – Београд: Култура, 1949. С. 66, 72–78.
12. Конституции социалистических государств: Сборник в 2-х томах. / Под ред. Б.А. Страшуна, Б.Н. Топорнина, Г.Х. Шахназарова. М.: Юридическая литература, 1987. 384 с.
13. Конституція СФРЈ URL: www.sovetika.ru/sfrj/konst024.htm .

Монографії, брошури, статті

14. Bilandžić D. Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji. 1945-1969. – Zagreb: Institut za zemlja u razvoju, 1980. – 750 s.
15. Bilandžić D. Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslaviji: glavni procesi: 1918-1985. – Zagreb: Štolska knjiga, 1985. – XII, 565 s.
16. Bilandžić D., Tonković S., Samoupravljenje, 1950-1974. – Zagreb: Globus, 1974. – 196 s.

17. Broz-Tito J. Zadaci Saveza komunista u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke Jugoslavije // VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije. – Beograd: Kultura, 1958. – S.5-90.
18. Grujić R. Radnički saveti u Jugoslaviji 1950-1958: teorija i praksa. – Beograd: Radnička štampa, 1985. – 194 s.
19. Horvat B. Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. – Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970. – 132 s.
20. Авдашева С.Б. Югославия: социализм или... // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С.102-112.
21. Айрапетян М.Э., Суходеев В.В. Новый тип международных отношений. – М.: Мысль, 1964. – 280 с.
22. Александров В.В. Новейшая история стран Европы и Америки. 1945- 1986 гг. Учебное пособие для студентов исторических факультетов вузов. – М.: Высшая школа, 1988. – 639 с.
23. Богетић Д. Програм трипартитне помоћи Југославији // Лесковачки зборник. – Лесковац, 1996. – XXXVI. – С.441-452.
24. Вукмановић-Темпо С. Зашто се и како распала Југославија. – Београд: Службени лист СРЈ, 1996. – 389 с.
25. Гилберт М. История XX века: Неизвестные факты. – Харьков: Книжный клуб, 2006. – 334 с. 102. Гиренко Ю.С. Советский Союз – Югославия: традиционная дружба, всестороннее сотрудничество. – М.: Международные отношения, 1975. – 87 с. 103. Гиренко Ю.С. Сталин – Тито. – М.: Политиздат, 1981. – 430 с.
26. Гиренко Ю.С. Советский Союз – Югославия: традиционная дружба, всестороннее сотрудничество. – М.: Международные отношения, 1975. – 87 с.
27. Гиренко Ю.С. Сталин – Тито. – М.: Политиздат, 1981. – 430 с.
28. Гудац-Додић В. Аграрна политика ФНРЈ и селяштво у Србији. 1949- 1953. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за политичке студије, 1999. – 285 с. 187. Гузина В. Међународни зајмови и социјалистичка изградња // Комунист. – 150. – №6. – С.21-81.
29. Гуськова Е.Ю. Политическая организация югославского общества в первые послевоенные десятилетия // Политические системы СССР и стран Восточной Европы 1920-1960 гг. – М.: Наука, 1991. – С.70-80.
30. Даниловић Р. Употреба непријатеља. Политичка суђења 1945-1991 у Југославији. – Вальево: Агенција Вальевац, 1993. – 237 с. 190. Darčević V. Иеовас: Ја Vlado Darčević. – Beograd: Filip Višnjić, 1990. – 284 s.
31. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с.

https://chtyvo.org.ua/authors/Dvornik_Frensis/Sloviiany_v_ievropeiskii_istorii_ta_tsyvilizatsii/

32. Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2001.
https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
33. Долгих Н.С. Рабочий класс Югославии в строительстве социализма // Рабочий класс в строительстве социализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1977. – С.328-385.
34. Дюре М. НАТО у XXI столітті // Україна. – НАТО. – 004. – №1. – С.30-36.
35. Дюррозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К.: 1995. – С.430.
36. Епплблом Енн. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944-1956 / Пер. з англ. І. Гарніка. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2017. 623 с.
37. Єлавіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX століття. К.: Свенас, 2003. 512 с.
https://chtyvo.org.ua/authors/Yelavich_Barbara/Istoriia_Balkan_XVIIIIX_stolitti_a.pdf
6. Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття Пер. з англ. Р. А. Семків. К.: Свенас, 2004. 600 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Yelavich_Barbara/Istoriia_Balkan_XX_stolittia_Tom_2.pdf?
38. Живанов С. Причини, смисл и значение конфликта // Коммунист.– Прага, 1989. – №5. – С.92-95.
39. Из истории социалистического строительства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Под ред. А.И.Недорезова. – М.: 1979. – 498 с.
40. История дипломатии. – Т.IV. – М.: Политиздат, 1975. – 471 с. 115. Історія південних і західних слов'ян. (За ред. І.М.Гранчака, А.Д.Кізченка, В.П.Чорнія). – К.: Вища школа, 1987. – 447 с.
41. История Югославии. Т.III. – М.: Политиздат, 1963. – 271 с.
42. Історія Центрально-Східної Європи (За ред. Л.Зашкільняка). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – с.
43. Калафатич М.С., Лобунец О.Г. Розвиток аграрних відносин у СФРЮ // Питання політичної економії. – 1986. – №21. – С.139-145
44. Касаткин Н.И. Рабочий контроль в Югославии в первые годы народнодемократической власти // Советское славяноведение. – 1985. – №5. – С.17-28.
45. Кисилев И.И. Контакты советских и югославских ученых // Вестник Академии наук СССР. – 1968. – №2. – С.76-80.

46. Конституція и основные законодательные акты ФНРЮ. – М.: Инолитиздат, 1956. – 798 с.
47. Король І.Ф. Угорська революція 1956 року. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. – 200 с.
48. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 284 с.
49. Кріль М.М., Баран З.А. Історія Югославії 1918-1990. – Львів: ЛНУ, 1997. – 198 с.
50. Кубович Б., Сироткович Я. Шефер Б. Хозяйственное планирование в Югославии. – Београд, Југославија, 1959. – 86 с.
51. Кудров В.М. Югославия: прощальной экономической и статический портрет // Общественные науки и современность. – 2002. – №1. – С.90- 105.
52. Кузнецhevский В.Д. Эволюция югославской концепции социализма. – М.: Б.И., 1990. – 186 с.
53. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Попытки западной социологии. – Харьков: Издательский центр ХНУ, 2000. – 316 с.
54. Маначинский А. Балканы: мир или затишье перед войной // Всеукр. ведомости. – 1995. – 12 мая. – С.4.
55. Матьовка Л. Позиція США в період радянсько-югославського конфлікту (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ століття) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Випуск 11. – Ужгород: УжНУ, 2004. – С.191-197.
56. Матьовка Л. Радянсько-югославські відносини за матеріалами п'ятого з'їзду КПЮ // Український історичний збірник. Вип.5. – К., 2003. – С.293-298.
57. Матьовка Л. Радянсько-югославські відносини у другій половині 40-х років – поч. 50-х років ХХ століття (крізь призму протистояння Схід – Захід) // Carpatica-Карпатика. Історичні та історіографічні студії. Вип.24. – Ужгород: УжНУ, 2003. – С.168-180.
58. Никифоров К.В. Сербия на Балканах. ХХ век. М.: «Индрик», 2012. 176 с.
59. Рубан І.В. Правові передумови розпаду СФРЮ. URL: <http://intkonf.org/ruban-iv-pravovi-peredumovi-rozpadu-sfryu>
60. Санакоев Ш.П. Мировая система социализма. Основные проблемы и этапы развития. – М.: Международные отношения, 1968. – 345 с.
61. Санакоев Ш.П. Теория и практика социалистических международных отношений. – М.: Международные отношения, 1970. – 243 с.

62. Свитланович Г. Сербия и Черногория в новой Европе // Межд. жизнь. – 2003. – №3. – С.3-24.
63. Сквозников А.Н. Косовская проблема: историко-правовые аспекты. Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». 2011. № 1 (9). С. 17-26.
64. Советские люди в освободительной борьбе югославского народа. 1941- 1945 гг. (Воспоминания, документы и материалы). – М.: Политиздат, 1973. – 430 с.
65. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. Документы. – М.: РОССПЭН, 2002. – Т.2. 1949-1953 гг. – 928 с.
66. Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945-1970. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.
67. Стецкевич С.М. Социалистические страны Европы. – М.: Просвещение, 1977. – 223 с.
68. Строительство основ социализма в странах Центральной и ЮгоВосточной Европы: Очерк истории / Под ред. Г.П.Мурашко. – М.: Наука, 1989. – 407 с.
69. Стругар В. Югославия в огне войны. 1941-1945. Документы. – М.: Наука, 1985. – 541 с.
70. Ћирковић, Сима. Историја српског народа (6 књига). Београд 1981 – 1983.
71. Ћирковић, Сима. Срби међу европским народима. Б., 2009. https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2009_chirkovich_istorija_serbov.djvu
Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя). Укладач О. М. Присяжнюк. Одеса: Університет Ушинського, 2020. 226 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Prysiazhniuk_Oleksii/Khrestomatiiia_z_istorii_za_khidnykh_ta_pivdennykh_sloviaan_doba_Serednovichchia.pdf
72. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Yarovyi_Valerii/Khrestomatiiia_z_istorii_zakhidnykh_ta_pivdennykh_sloviaan_Davnia_doba_Serednovichchia.pdf
73. Цифрова бібліотека Національної бібліотеки Сербії <https://nb.rs/> містить тисячі оцифрованих книг, періодичних видань і документів, хрестоматії з історії Сербії, документи про Балканські війни, архіви Югославії (<https://digitalna.nb.rs/>)
74. Черній А.І., Черній В.А. Історія південних і західних слов'ян. – Рівне: Волинські обереги, 1999. – 411 с.
75. Чорній В. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Chornii_Volodymyr/Istoriia_Bolharii/

76. Шахін Ю.В. Еволюція економічної політики Федеративної Народної Республіки Югославії (1947-1961 рр.). Автореферат дис.... канд. істор. наук. – Одеса, 2005. – 20 с.
77. Экономические отношения СССР с зарубежными странами 1918-1967. – М.: Международные отношения, 1967. – 300 с.
78. Югославия вчера и сегодня. – М.: Правда, 1955. – 310 с. 174. Яровий В.І. Історія південних та західних слов'ян. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – 623 с.
79. Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян у ХХ столітті. Курс лекцій. Київ, 1996.
80. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-90-ті роки ХХ ст. Київ, 1997.
81. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1997. – 457 с.
82. Яровий Я. І. Новітня історія Центральноєвропейських та балканських країн. ХХ століття. Київ, 2005.

ДОДАТКИ

1. Едвард Кардель[2]

Боротьба за визнання та незалежність нової Югославії (1944–1957) (зі спогадів) 1978 рік

[Коли розпочався конфлікт із Радянським Союзом,] щодня від нас утікав то якийсь комуніст, то офіцер, то службовець, то дипломат, то посол тощо. Щоправда, загальна кількість усіх цих перебіжчиків була невеликою, але все ж таки безперервно створювала тривожну атмосферу. Я тоді був призначений міністром закордонних справ, і щоранку, прийшовши до канцелярії, насамперед шукав на столі інформацію: чи не втік у мене якийсь дипломат у країні чи за кордоном.

Найважча проблема була, однак, у нас самих. З шістнадцяти років я брав участь у комуністичному русі, беззастережно вірив у Радянський Союз і Сталіна. Коли у 1934 році, будучи емігрантом, я вперше потрапив до Радянського Союзу, у мене з очей потекли сльози від натхнення. Я був марксистом, який пройшов низку курсів та шкіл, і те, у що я вірив, було не просто вірою, а й теоретичним переконанням. Перша країна соціалістичної революції завжди була нам прикладом та опорою. Але саме з цією країною та її лідером, Сталіним, ми вступили зараз не тільки в конфлікт, а й у таке зіткнення, де звинувачували одне одного у всіляких зрадах.

Віра в провідних носіїв тієї ідеології, до якої й ми самі належали, згасла, так би мовити, за одну ніч. Я переживав болісну внутрішню кризу, від якої одужав лише за кілька місяців. Це не було коливанням щодо позиції у всій справі. Рішення про це я ухвалив у перший же день, щойно побачив, що робив Сталін. Правда завжди була моїм керівним принципом, і тому, розгледівши таку очевидну брехню та наклеп, я мав би стати мерзотником, якби підтримав їх.

Справжнє коріння цієї внутрішньої кризи насправді полягало в питаннях: чому, як могло все це статися, де і які причини таких жахливих змін у розвитку соціалізму, яка перспектива подальшого розвитку соціалізму, що робити, щоб і ми самі уникли таких грубих історичних помилок і хибних шляхів.

Пам'ятаю, я іноді годинами ходив своєю кімнатою і під звуки симфонії Бетховена і подібної музики з грамофона роздумував над цими питаннями. Роздумував про майбутнє, а не про минуле. У своєму попередньому житті я відвідував багато курсів і вищих марксистських шкіл, та й сам багато часу провів над книгами. У моїй голові спливали всі можливі положення із творів Маркса, Леніна та інших, які попереджали про можливість таких подій при соціалізмі. Коли ми, будучи молодими людьми, читали про це, нам здавалося це всього лише теоретичною можливістю, яка ніколи не здійсниться. А зараз, так би мовити, прямо на нашій шкурі підтвердилися Марксові та ленінські тези. Звісно, подібним чином роздумував і кожен із нас, членів Політбюро. Ми безперервно збиралися в Тіто або розмовляли між собою. Особливо багато ми дискутували з Кідричем, який тоді керував найважчою галуззю нашого суспільного життя – економікою[3]. Займаючись цією справою цілодобово, він все ж таки дуже активно брав участь у всіх інших наших дискусіях.

Головною проблемою для всіх нас було питання про причини таких явищ у соціалістичному суспільстві. Ми не були наївні, не думали, що при соціалізмі життя буде без конфліктів, бо ми й самі ще раніше відчували конфлікти зі Сталіним. Однак ніхто з нас, принаймні, я, не міг подумати, що конфлікт може набути таких жахливих розмірів та форм.

І так після цих тривалих спільних дискусій ми дійшли висновку, що тут головну роль зіграли, і в майбутньому таку ж або ще гіршу роль можуть зіграти два моменти, дві причини:

1. Деформація комуністичної партії, яка стала тотожною державному апарату і навіть поліцейському апарату. Таким чином, принцип пролетарської держави перетворився на принцип диктатури однієї людини та апарату, що її оточує.

2. Маса робітничого класу відчужені від влади, від усіх форм її здійснення; у них відібрані навіть ті права, які давала перша форма Рад робітничих і селянських депутатів. Робітник став свого роду найманим працівником держави.

Крім того, третім і дуже значним чинником була та обставина, що Жовтнева революція здійснена в країні помітно відсталій не тільки з економічного погляду, а й з погляду відносин між людьми, які ще перебували під впливом менталітету старої Росії, тобто значна частина людей була обтяжена цим менталітетом.

Нам стало зрозуміло, що ми повинні сконцентруватися на вирішенні тих питань у нашому суспільстві, які пов'язані з першими двома факторами. Так знову ожила ідея про самоврядування. Це було не важко і не ново, оскільки ця ідея народилася ще в народно-визвольній боротьбі, тобто вся народна влада під час народно-визвольної боротьби була, по суті, самоврядуванням. І після війни ми попереджали, що партія не сміє втрачати контакт із масами. Тіто про це незліченно говорив, та й я, як уже сказав, написав про це статтю «Сила народних мас» [4].

Вся партія була орієнтована в цьому напрямку, багато уваги ми присвячували розвитку Народно-визвольного фронту, намагалися не втратити жодного патріота-союзника часів народно-визвольної війни, прагнули створити якомога демократичнішу атмосферу на фабриках тощо. Однак, правда, що з часом, перш за все під впливом сталіністського догматизму і сталіністської практики, і в нас бюрократизм пускав усе глибше коріння. Крім того, бюрократизм підживлювався й ще одним об'єктивним фактором, тобто винятково великими економічними труднощами, всебічною нестачею всіх необхідних людям речей, що вимагало централістського керівництва тим малим, що у нас було. Але, всупереч усьому цьому, ми можемо сказати, що самоврядування, яке з'явилося під час народно-визвольної боротьби, не завмерло в перші повоєнні роки, і саме це було однією з головних причин сталінського нападу на нас[5].

Крім того, після війни у нас спонтанно виникали й нові форми самоврядування. Коли ми опинилися у повній блокаді зі Сходу та в дуже обмеженій економічній співпраці із Заходом, яка так само означала практично блокаду, ми повинні були сказати правду нашим робітникам про все це, а також те, що ми повинні стати на власні ноги. Тобто ми сказали їм: що виробите – те й матимете. Робітники добре зрозуміли ситуацію і свідомо взялися за інтенсивну працю у всіх галузях[6]. За короткий час ми відновили все те, що було нагально необхідно, і побудували низку нових об'єктів, а водночас поступово покращувалася наша економічна співпраця із Заходом, що допомогло нам прискорити темп нашого господарського розвитку[7]. Але без цієї ініціативи та виявлених тоді нашими робітниками зусиль, ми б не досягли такого темпу розвитку.

Пам'ятаю, що вже в другій половині 1948 року я писав про робітничі ради, які спонтанно виникають на наших фабриках, і про те, що ми повинні вчитися на цих спонтанних явищах[8]. Звісно, це були вільні збори робітників, без організації та без якихось особливих прав, які розглядали актуальні проблеми праці, виробництва тощо. Але вони виникли, так би мовити, автоматично, під тим чи іншим найменуванням, і справді вказали нам шлях і напрямок, яким ми повинні йти[9].

Другим питанням було питання партії – ототожнювати чи партію з державою і більше того з державним капіталом, а через це з державною і технократичною адміністрацією, чи вона залишиться авангардом робітничого класу, який є панівною силою в країні, а тим самим і панівною силою державної влади. Більше ніж будь-коли раніше, нам стало зрозуміло, що партія повинна вести робітничий клас, а не правити ним. Самоврядний робітничий клас повинен мати вирішальний вплив на всі важелі державної та економічної влади, а партія повинна бути тим чинником, який у цю активність робітничого класу вноситиме знання, теорію, досвід, методи дії та боротьби проти ворогів соціалізму та робітничого класу. Нам було зрозуміло, що це ще довгий шлях, але єдино можливий, якщо ми хочемо убезпечитися від деформацій, з якими ми зіткнулися під час конфлікту зі Сталінім.

Це були два наші головні висновки з усіх цих численних і тривалих дискусій, які поступово набували й певних організаційних форм. І це був, я б сказав, кінець нашої внутрішньої кризи, оскільки тепер ми знали, у якому напрямі розвиватиметься наше суспільство, і за що ми боротимемося. Тіто весь час стежив за цими процесами та дискусіями і безпосередньо брав у них участь. Настала нова фаза у розвитку Югославії, на яку ніхто й не очікував після такого грубого нападу, якого зазнала Комуністична партія Югославії та вся наша країна.

Здається, навесні 1949 року ми, кілька членів Політбюро [ЦК] КПЮ, відвідали Тіто у Спліті, де він відпочивав. Ми запропонували Тіто оформити самоврядування як суспільну систему та здійснити зміни в певних частинах Статуту Комуністичної партії Югославії, а саму назву партії змінити на Союз комуністів Югославії[10].

Щодо першого питання, тобто самоврядування, яке Тіто, як я вже сказав, уважно відстежував на практиці, він не лише погодився з пропозицією, а й вважав, що самоврядування – єдино можливий шлях соціалізму. При цьому він виходив ще зі старого домарксистського робітничого гасла: «Земля – селянам, заводи – робітникам». Він багато роздумував над цими проблемами та запропонував цілу низку організаційних форм та заходів, як розпочати реалізацію цієї пропозиції.

Ми вирішили підготувати закон про робітничі ради як базу цілої системи самоврядування, яка поступово розвиватиметься, оскільки за одну ніч у будь-якому випадку настільки глибокі суспільні реформи не здійснюються.

Що стосується другої пропозиції – про зміну назви Комуністичної партії Югославії на Союз комуністів Югославії, – Тіто у Спліті спочатку мав певні побоювання. Як аргумент навів саму традицію назви нашої партії, а насамперед небезпеку, що цим суспільна роль партії буде ослаблена. Однак після короткої дискусії і він прийняв пропозицію, яка пізніше буде прийнята на Шостому з'їзді Комуністичної партії Югославії. Тіто прийняв пропозицію про зміну назви нашої партії насамперед для того, щоб Комуністична партія Югославії, так би мовити, і зовнішньо відрізнялася від догматичної сталіністської партії, яка здійснила такий грубий напад на Комуністичну партію Югославії.

У 1950 році під відому історичну промову Тіто прийнято Закон про робітничі ради, який і зараз є базою для розвитку виробничого самоврядування. А в 1953 році ми прийняли Конституційний закон, тобто нову конституцію, яка, відверто кажучи, не була доопрацьована і все ще містила частини старої конституції, але яка в основні суспільні відносини системи суспільного устрою ввела самоврядування і змінила роль державної та технічної адміністрації та робітничої людини не лише на фабриках, а й у суспільстві

взагалі. Тим самим було закладено основи для розвитку самоврядного соціалістичного суспільства у всіх галузях суспільного життя. <...>

Самоврядування в той час, відверто кажучи, ще було не стільки суспільно-економічним відношенням, скільки формою політичної демократії на фабриках і в установах, а суспільний капітал все ще перебував частиною в руках держави, а частиною в руках центрів, які керували роботою на підприємствах

2. З інтерв'ю Е. Карделя газеті «Діло» 30 квітня, 1–2 травня 1974 року

Конфлікт зі Сталіним знову «реабілітував» самоврядування та демократичні форми, які виникли в нашій революції. Надзвичайно зростаючі економічні та інші труднощі, що стали наслідком практично повної економічної блокади Югославії, створили й об'єктивну необхідність великої самоврядної ініціативи наших трудящих мас. Так підтримка, яку тоді наші робітники надавали політиці Союзу комуністів[12], дедалі більше переростала в різні форми самоврядної ініціативи на наших фабриках. Цей факт – без озирання на теоретичні та ідейні передумови нашої соціалістичної революції і без озирання на нашу практику під час народно-визвольної війни – сам собою вказував подальший шлях нашої революції в сенсі соціалістичного самоврядування[13].

Першими акціями в цьому сенсі були, перш за все, політичні акції Союзу комуністів на фабриках. Так у наших трудових організаціях вже протягом 1949 року з'явилися перші робітничі ради або подібні до них організації. Але перше принципове рішення про систематичний розвиток самоврядних форм соціалістичних виробничих відносин було прийнято, наскільки я пам'ятаю, навесні або на початку літа 1949 року, на зустрічі, яку ми з товаришем Тіто провели у Спліті. На основі наявного на той час досвіду, який ми аналізували і який в основному був досить позитивним, і на основі спонукання товариша Тіто, який цим самоврядним прагненням надав повну підтримку, ми тоді вирішили, що потрібно підготувати цілісну акцію щодо самоврядного перетворення всього суспільного управління суспільними виробничими засобами.

Але вже тоді ми зіткнулися з великими перешкодами, частково через об'єктивні економічні труднощі, а також через свідомий або несвідомий опір уже значною мірою бюрократизованої виробничої техноструктури в нашому суспільстві. Тому було необхідно більш рішуче залучити керівництво Союзу комуністів та союзний уряд у зіткнення з цим опором. Це було зроблено відповідним першим формальним державним актом, який підписали Борис Кідрич як голова Господарської Ради уряду та Джууро Салай як голова профспілок[14]. Наскільки пам'ятаю, вже при формулюванні цього документа ми дискутували і про необхідність всі ці відносини врегулювати законом, але вирішили, що робити це передчасно, що спочатку потрібно на практиці набути додаткового досвіду. Тому перший закон про самоврядування було розроблено та прийнято дещо [пізніше].

3. Милован Джилас[15]

Влада (зі спогадів) 1981–1983 роки

...Ми відставали в ідеологічному розмежуванні, ідеологічному відокремленні від Радянського Союзу та його «соціалізму». Це найбільше вже тоді [у 1949 р.] помічали Кардель, Бакарич[16], Кідрич, Мілентіє Попович[17] та я – звісно, кожен на свій лад. Тіто тоді ще соромився ідеологічного зведення рахунків із Радянським Союзом. Ба більше, опирався цьому. Коли ми з Карделем переконували його перед нашим від'їздом на сесію ООН у Нью-Йорк у 1949 році[18], що необхідно розпочати глибшу, ідеологічну критику радянської системи, бо інакше наш опір стане незрозумілим і призведе до плутанини та розбрату в партії, він зауважив: «Нам було б важко впоратися з ними – вони знають

всілякі цитати». Я йому заперечив: «Ну, і ми знаємо цитати, і ми можемо знайти...» Тіто погодився, а пізніше включився в ідеологічне зведення рахунків із радянською системою у своїй простій і стислій манері.

Мучачись, шукаючи відповіді, чому радянські вожді так чинять із нами та з іншими партіями в комуністичних країнах, ані я, ані інші «партійні теоретики» не могли задовольнитися «вульгарними» та «буржуазними» поясненнями, що все це викликано відсталістю росіян і диктаторською, тоталітарною природою радянської системи. Мілентіє Попович в одній статті для «Комуніста», яку я допомагав йому редагувати, хоча основні ідеї та структура належали йому, відкрив, що відносини між соціалістичними державами не можуть бути рівноправними, доки вони існують як держави і доки відносини між ними засновані на товарно-грошовому обміні. Мілентіє це наочно спостерігав на практиці, оскільки був міністром зовнішньої торгівлі, а ця торгівля була в основному орієнтована на Східну Європу. Цю статтю Мілентіє передрукували в «Борбі»[19], і вона мала величезне протверезне значення для мислячих верхівок партії. А я звертався до Леніна, занурювався в нього, звісно, все ще вірячи у вірність його вчення. Як Мілентіє відкрив неминучість несправедливості в економічних відносинах між соціалістичними державами, так і я відкрив, що Ленін передбачав і конфлікти, і гегемонізм [у відносинах] між соціалістичними державами, «доки» вони існуватимуть як держави, як влада. Моїм початковим наміром було витягти з Леніна цитати про відносини між соціалістичними державами. Але при упорядкуванні цитат за темами вийшла, так би мовити, сама собою, пристойної величини стаття, яку з «Комуніста» передрукували в «Борбі» 5–12 вересня 1949 року. (...)

Достатньо побіжно поглянути на передвиборчі промови вождів (особливо Тіто, П'яде[20], Кідрича та інших) на початку 1950 року[21], щоб зрозуміти і виявити, що в керівництві тією чи іншою мірою панувала атмосфера не лише розриву з радянською державою, а й перегляду своїх форм та методів... Інакше була б неможлива моя передвиборча промова перед студентами 18 березня 1950 року (я умисно склав її для цього середовища так, щоб вона виглядала максимально науково і складно), в якій я заявив, що в Радянському Союзі державна монополія на виробництво перетворилася на державну монополію на суспільство, і що ми, наша партія, і є те саме гегелівське заперечення радянської системи.

Процес демократизації був зовсім непростий, шлях ми пройшли нелегкий, не всім вистачило належної відваги. Навіть той самий «переломний» Третій пленум[22] не пройшов без демонстрації свого бюрократичного та «сталіністського» боку: «Усі сили – на зміцнення існуючих трудових кооперативів» (тобто колгоспів), – писалося в рішеннях цього пленуму з економіки[23].

Ця неузгодженість, ця двоїстість практики та поглядів спостерігалася і в економіці, а не лише в теоретичних питаннях. Тоді як у сільському господарстві наполягали на колективізації, у промисловості та торгівлі вже робилися перші, але корінні кроки з децентралізації та зміцнення вільного ринку. Найбільш рішучим і проникливим носієм цих тенденцій був Кідрич, який при цьому мав у своєму розпорядженні неймовірну трудову енергію. Можливо, навіть більше, ніж я в питаннях ідеології, Кідрич у цьому користувався підтримкою Карделя, на якому й далі лежала найбільша частина відповідальності за функціонування державного та соціального механізму.

До Кідрича мене притягував не так інтерес до економіки, як його живе критичне мислення, багато в чому споріднене з моїм. Те, що відбувається в країні, пробуджувало і зміцнювало інтерес до економіки, але ні тоді, ні зараз у мене не було глибокого,

конкретного розуміння економічних рухів, та й немає у мене для цього потрібної підготовки; я дивився і дивлюся на економічні відносини як на один, можливо, найбільш важливий, аспект людських відносин, і цим викликаний мій інтерес до неї. З цього, ймовірно, беруть початок і деякі з моїх корисних ініціатив – незначних для економіки, але корисних для руйнування леніністського догматизму в економіці. Кідрич був постійно зайнятий, але з радістю погоджувався, якщо я «переривав» його роботу. Одного зимового вечора, у 1949-му чи 1950 році, я завернув до нього в Планову комісію, і в розмові він похвалився, що щодня отримує звіти про виконання плану з усіх югославських фабрик, магазинів та будов: «Це навіть росіянам не вдалося – у них є лише місячні звіти. – І додав: – Два вантажівки звітів щодня». «Та хто це читає?» – запитав я його. «Є товариші, які відповідають за це». – «Стривай, а скільки їх? Скільки людей потрібно для цього? І чи достатньо вони професійні? І що робиться, якщо хтось одного разу працював неефективно?» Кідрич, вже нерішуче, почав мені пояснювати. Я пішов, а через кілька днів він подзвонив мені: «Знаєш, цей щоденний збір звітів з усіх підприємств – найчистіша бюрократична дурість. Безплідне заняття: два-три службовці, які за це відповідають, не встигають переглянути й сотої частки матеріалу». Визнання цієї планової безглуздості було приводом, хоча й не єдиним, щоб Кідрич змінив усю систему планування: замість детального та дріб'язкового планування – планування «економічних пропорцій».

Кідрич мав живий розум і велику ерудицію, навіть у технічних науках. А якщо усвідомлював якийсь питання, якусь мету, то здійснював її зі пристрасною, неприборканою енергією, не помічаючи і забуваючи «другорядне» – схожість у цьому, можливо, нас також зближувала. Ця особливість, погана для державних діячів у мирний час, для революціонерів (а ми все ще діяли в революційних умовах) може бути цінною та вирішальною: ця властивість Кідрича, його розум та енергія, заклали основи, на яких югославська система покоїться донині. А оскільки Кідрич був ще й дотепним, інтелектуальним циніком, то при прийнятті чергового «вільно-ринкового» рішення міг зауважити: «Відмінно, ще один “капіталістичний” захід!»

Наприкінці 1949 і на початку 1950 року теоретична думка наших верхівок не лише порвала зі Сталіним, а й швидко рухалася далі – від Леніна до Маркса. Кардель наголошував: «Цитатами можна довести все». І далі: «Неможливо повністю відокремити Леніна від Сталіна: зрештою, Сталін бере початок від Леніна».

У цьому своєму русі до Маркса ми у своїх критичних роздумах найбільше зупинялися на ленінському типі партії – як джерелі та засобі не лише перемоги, а й «відхилення» після взяття влади. Бо приймаючи Марксову теорію про відмирання держави (тим твердіше, чим рішучіше ми поривали зі сталіністськими формами), ми побачили, що відмирання держави немає і не може бути без зміни ролі партії. Але в цій сфері, у проблемах партії, рух йшов найповільніше і просунувся найменше: тут він завжди впирався у міцну фортечну стіну консервативних, закостенілих функціонерів і вже сформований шар партійної бюрократії.

Я заново почав опрацьовувати «Капітал» Маркса з наміром відкрити початкову істину, тобто «невідповідність і оману» Сталіна, але також і Леніна. З цим вивченням Маркса злився мій «соціальний» інтерес до економіки. Не останню роль у моїх роздумах відігравали жваві дискусії з Кідричем та Карделем, а також бюрократична безвихідь, з якою боролася наша економіка.

При читанні другого тому «Капіталу», особливо місць, що стосуються майбутньої «асоціації безпосередніх виробників» як форми переходу до комунізму, мені спала на думку думка, що весь наш економічний механізм потрібно спростити таким чином, щоб

все управління передати тим, хто працює на підприємствах, а держава забезпечувала б собі лише податок. <...> Одного дощового дня наприкінці весни, сидячи разом із Карделем та Кідричем у автомобілі, що зупинився перед моїм будинком, я виклав їм цю ідею. Обидва вважали її передчасною. Але через кілька днів Кардель мав зустріч із профспілковими функціонерами, які серед інших питань внесли пропозицію про скасування робітничих рад – вони існували ще до цього, але як анемічна, дорадча форма[24]. Кардель цьому протривався, наголошуючи, що ці ради навпаки слід було б зміцнити. У цей час Кідрич дзвонить мені: «Знаєш, ця твоя ідея – її зараз можна було б реалізувати». А Кардель поєднує цю ідею з робітничими радами. Починається дискусія – оформлюється самоврядування, у чому Карделю належить вирішальна, креативно-практична роль. <...> Ми вірили, що нарешті відкрили істинний, остаточний шлях до відмирання держави, тобто до безкласового суспільства. Спочатку Тіто, коли ми виклали йому це питання у міністерській ложі Скупщини, був проти: «Наші робітники до цього ще не дозріли». Але ми з Карделем не відступали, бо робота над законодавчим оформленням уже просувалася. Тіто походив туди-сюди, а потім несподівано вигукнув: «Та це ж Марксове – заводи робітникам!» Тіто, загалом, у цих теоретичних дискусіях стояв трохи осторонь: через зайнятість, через ієрархічну піднесеність, а також через нетеоретичне мислення.

Кардель та інші надавали виняткового, переломного та історичного значення Основному закону про управління (тобто самоврядування). Тіто погодився і з цим, і, виступаючи з доповіддю у Скупщині 26 липня 1950 року, підкреслив, що це можна було зробити й раніше, якби ми більше застосовували марксизм-ленінізм до наших умов і менше керувалися застарілими радянськими рецептами.

4. Е. Кардель

Про народну демократію в Югославії. З приводу нового закону про народні комітети (уривки) травень 1949 року

Ще одна необхідна суттєва характеристика нашої народної демократії, тобто демократичного централізму, яку потрібно спеціально виділити і без якої демократичний централізм більше не демократичний, а стає бюрократичним, шкідливим централізмом, це саме принцип самоврядування народу[25]. <...> Соціалістична демократія, народна влада... неминуче повинна спиратися на народне самоврядування на всіх щаблях механізму державної влади[26]. <...>

Народне самоврядування – це важливий елемент сутності соціалістичної демократії, елемент без якого немає вільного польоту творчої енергії народу. Товариш Тіто обґрунтовано назвав місцеве самоврядування народу «рушійною силою розвитку всіх творчих сил нашого народу». Одночасно самоврядування слід розуміти як форму для максимально можливого внеску трудового народу в певних адміністративно-територіальних одиницях у спільні зусилля народу та всієї держави щодо соціалістичного будівництва.

Однак було б помилково думати, що принцип самоврядування стосується лише таких органів влади, як народні комітети[27]. Ні, ми повинні цей принцип дедалі більше розвивати всюди, у кожній організаційній одиниці нашого суспільного життя. Його елементи ми повинні розвивати і на підприємствах, і в установах – всюди, де ініціатива мас може сприяти більшим та кращим результатам. <...>

Однак самоврядування буде порожньою фразою, якщо немає постійного, дедалі ширшого та безпосереднього залучення народних мас до управління державою на всіх щаблях його керуючого апарату. <...>

На багатьох наших фабриках, наприклад, там, де ініціативний і тямущий директор зрозумів, що його успіх залежить від зусиль та ініціативи робітників, спонтанно почала розвиватися ще одна нова форма самоврядування народу та участі трудящих в управлінні державою. Це постійні консультації директора – з усіх питань управління підприємством – із групами кращих робітників. Робітники та службовці через такі спонтанні ради разом із директором (не порушуючи принцип особистої відповідальності директора) беруть участь в управлінні фабрикою, вносять свої критичні зауваження та ставлять свої конкретні пропозиції. Цю нерозвинену спонтанну форму потрібно ще більше розвинути, перетворити на постійну форму безпосередньої співпраці робітників в управлінні нашими підприємствами. Такі й подібні форми участі трудящих в управлінні державою – це великий крок уперед у розвитку нашої соціалістичної демократії, і вони справді впроваджують у практику принцип безпосередньої участі виробників в управлінні економікою, який висунули Маркс і Енгельс. <...> Цю форму нашої народної демократії потрібно розвивати не лише вшир, а й по вертикальній лінії, у тому сенсі, що й вищі органи економічного управління будуть залучені до безпосередньої співпраці з робітниками-виробниками. <...>

Питання активної участі мас у народній владі, звичайно, не лише питання формального права кожного громадянина брати участь у владі, в управлінні державою, і не лише питання активної допомоги громадян нашої країни народній владі, щоб вона якнайкраще могла виконувати свої завдання, а й питання – і навіть, перш за все питання – виховання наших поколінь у дусі соціалістичних відносин між людьми та зжиття залишків капіталізму в головах людей (...).

Компетенцію окремих органів влади ми не вважаємо постійною, незмінною. Ми проводимо курс на постійне наближення народної влади до народних мас <...>. Чим більшою буде самостійність та ініціатива знизу, тим якіснішими та професійнішими будуть наші керівні органи.

Така лінія нашого державного будівництва повністю відповідає тій перспективі, яку Маркс та Енгельс вказали для розвитку соціалістичної державності. За Енгельсом, авторитет держави в майбутньому, тобто за соціалізму, зведеться до «тих меж, які неминуче продиктують умови виробництва». <...> Цим ясно дається лінія розвитку соціалістичної держави у сенсі постійного зміцнення самостійності тих основних організаційних одиниць держави, які найближче до народу, дається чітка лінія обмеження втручання держави, як цілого, тими розмірами, які визначаються соціалістичними виробничими відносинами та потребами керівництва соціалістичною економікою. <...>

Безсумнівно, що соціалістична система розвивається у тому сенсі, що оперативні функції будуть дедалі більше розосереджуватися і дедалі більше переходити на найближчі до мас органи, а централізуватися і вдосконалюватися – система планування, обліку, контролю та організаційного та політичного інструктажу, як головних засобів загального керівництва з центру.

Що має силу для окремих органів влади, те має силу і для принципу керівництва в економіці та адміністрації. Безпосередній керівник має бути адміністративно самостійним і мати можливість, щоб і він сам, і підпорядковані йому кадри, а також трудовий колектив могли розвивати всебічну ініціативу. Центральний апарат керівництва повинен здійснювати поточний облік його роботи та виконання плану, щоб контролювати його роботу та втручатися, тобто допомагати, коли облік та контроль покажуть, що це необхідно як в інтересах подолання помилок та слабкостей, так і з метою покращення роботи взагалі.

Саме тому робітничі ради, про які я раніше говорив, мають дуже велике значення для подальшого вдосконалення соціалістичного методу управління економікою. Думаю, що і цьому питанню в інших соціалістичних країнах не приділяється достатньої уваги, і дуже часто санкціонується саме бюрократична лінія щодо методу керівництва[28].

З протоколу конференції Господарської Ради уряду ФНРЮ

з питання виконання плану виробництва цукру, що відбулася 9 листопада 1949 року

Голова[29]: ...Особливо важливо працювати над підвищенням свідомості робітничих мас. Більш свідомий робітник буде здатен самостійно думати про продукцію, більше вчитися, а по-друге, якщо він самостійно мислить, то краще працює. Тому важливо якнайширшу масу робітників залучити до виробничих нарад, політично працювати з ними над пробудженням та розвитком їхньої свідомості. ЦК (КПЮ) ухвалив рішення, що на фабриках утворюються робітничі комітети, які певною мірою братимуть участь у керівництві виробництвом, що, з одного боку, означатиме розширення та поглиблення робітничої демократії, а з іншого боку – вплине на підвищення свідомості робітників та на покращення продукції

Інструкція Про заснування та роботу робітничих рад державних господарських підприємств, грудень 1949 року

Утворення та завдання робітничих рад

1. З метою повного здійснення принципу безпосередньої участі робітників в управлінні економікою та у здійсненні економічного контролю, а також з метою активнішого залучення робітників до боротьби за виконання планових завдань, на державних господарських підприємствах заснуються робітничі ради.

Правильна організація та робота робітничих рад дає можливість робітникам не лише отримати яснішу картину роботи та проблем підприємства, а й надає їм можливість безпосереднього впливу як на проблеми виробництва, так і на проблеми самого управління підприємством. Таким чином робітники набувають величезного досвіду, і їм надаються всі можливості, щоб із лав робітників ще більше і швидше розвивалися кадри керівників підприємства.

2. Завдання робітничих рад – активно брати участь у вирішенні всіх найважливіших питань підприємства, пильно стежити за роботою та допомагати прогресивному розвитку виробництва та роботи на підприємстві.

Утворення робітничих рад не применшує значення директора у керівництві підприємством. Повноваження, обов'язки та відповідальність директора підприємства з погляду керівництва роботою підприємства анітрохи не змінюються від утворення робітничих рад.

Так само від утворення робітничих рад не змінюються та не зменшуються завдання низової профспілкової організації, яка й надалі залишається керівником соціалістичного змагання та мобілізатором робітничого класу з метою виконання та перевиконання планових завдань.

3. Робітнича рада буде:

- розглядати проєкт господарського плану підприємства, розглядати розробку основного плану підприємства для окремих виробничих ділянок, а також основного плану будівництва об'єктів соцікультурного побуту, та висловлювати про це свою думку;

- розглядати проєкт правил трудового розпорядку на підприємстві та давати свої зауваження;

- пропонувати заходи для прогресивного розвитку виробництва, раціоналізації виробництва, збільшення продуктивності праці, зниження виробничих витрат,

покращення якості продукції, вишукування виробничих можливостей підприємства, здійснення економії, зменшення відходів;

- пропонувати заходи для кращої організації роботи підприємства, викорінення та усунення технічних та адміністративних недоліків;

- вносити пропозиції щодо систематизації посад службовців та внутрішньої організації підприємства;

- розглядати проект правил трудової дисципліни на підприємстві, заходи щодо боротьби проти порушення трудової дисципліни, проти неявки на роботу без поважної причини та проти самовільного звільнення з роботи та вносити свої пропозиції;

- сприяти здійсненню контролю щодо захисту, використання спільного народного майна, обговорювати явища шкідництва, марнотратства та інших видів несумлінного ставлення до загальнонародного майна та пропонувати заходи для попередження, усунення та виявлення цих явищ;

- піклуватися про правильне застосування техніко-гігієнічних захисних заходів.

4. Особливе завдання робітничих рад – наполегливо клопотати про усунення труднощів, що виникли у зв'язку з виконанням планових завдань, та боротися проти всіх опортуністичних та ворожих явищ, які відбиваються у недооцінці наших сил

Jugoslavija, 1918–1984. Zbirka dokumenata. – Beograd: Rad, 1985. S. 852-853.

З протоколу конференції Господарської ради уряду ФНРЮ з питання передачі підприємств народним республікам, реорганізації та виконання плану промислового виробництва, що відбулася 3 квітня 1950 року

Говорячи про виробництво, товариш голова серед іншого сказав:

...При виконанні плану та вишуванні найбільших можливих резервів потрібно більше спиратися на робітників, тобто на робітничі ради, ніж на директора.

Найнебезпечніший елемент в економіці – це директор фабрики, якщо його недостатньою мірою не контролювати.

Хоча буде виділено на 20 відсотків більше сировини, ніж у першому кварталі, все ж таки промисловість відчуватиме значний брак сировини. Якщо зумієте виконати 46 відсотків основного плану в першому півріччі з нормальним асортиментом, це буде величезний успіх, тому боротьба, яку ви вестимете, дозволить забезпечити виконання основоположних для нашого П'ятирічного плану справ, тобто виконати те, що заплановано цього року на капітальне будівництво та оборону країни. Цим я хочу підкреслити економіко-політичне значення боротьби, яку вам потрібно вести у другому кварталі. У цій боротьбі потрібно ще міцніше зв'язатися з профспілками і разом із ними розвивати та зміцнювати робітничі ради. Спочатку було визначено, що робітничі ради формуються лише на великих фабриках, проте зараз потрібно поставити справу щодо їхнього заснування ширше.

Йосип Броз-Тіто

Про Робітниче управління господарськими підприємствами Промова на засіданні Союзної Народної Скупщини 26 липня 1950 року[38]

Товариші народні депутати,

зараз перед Народною Скупщиною знаходиться на розгляді проект одного з найзначніших законів соціалістичної Югославії – проект Основного закону про управління державними господарськими підприємствами та вищими господарськими об'єднаннями з боку трудових колективів. Прийняття цього закону буде найбільш значним історичним діянням Народної Скупщини після прийняття закону про націоналізацію засобів виробництва. <...>

Можливо, хтось думає, що цей закон буде передчасним, що робітники не зможуть оволодіти складною технікою управління фабриками та іншими підприємствами. Хто так думає, той помиляється, а такий погляд на це питання означав би небажання вірити в наших трудящих, не бачити, які величезні творчі сили саме це управління викличе у наших трудящих, оскільки цей закон нашим трудовим людям ще більше відкриє перспективу їхнього майбутнього, майбутнього всього нашого співтовариства. Отже, це не тільки не рано, а, скоріше, досить пізно. А причину цього запізнення слід пояснити тим, що наша партія до прийняття горезвісної резолюції Інформбюро мала зайві ілюзії і надто некритично сприймала та пересажувала до нас усе, що робилося і як робилося у Радянському Союзі, зокрема й те, що не відповідало ні нашим специфічним умовам, ні духу марксизму-ленінізму. Ми хотіли готових рецептів, які нам нав'язували, або до яких ми й самі прагнули; була тенденція йти шляхом найменшого опору.

Але зараз ми самі будемо соціалізм у нашій країні, не використовуємо більше шаблони, натомість керуємося марксистською наукою і йдемо своїм шляхом, враховуючи специфічні умови, що існують у нашій країні. Шаблони ці принесли нам багато труднощів, їхні важкі наслідки відчуваються досі, адже вони стихійно входили у практику наших людей, і тепер вони насилу від них звільняються, хоча самі й хочуть цього. Але останнім часом ми вжили заходів у всіх напрямках, щоб припинити таку практику. Тому ми й досягаємо щодня дедалі більших успіхів у будівництві. Ця успішна реалізація марксистської науки в нашій практиці створює нам можливість і для успішної боротьби проти ревізйонізму в цій науці, і для торжества правди про нашу соціалістичну країну. <...>

Якщо я звертатиму увагу, як обмовляють нашу соціалістичну країну прихильники Інформбюро з керівниками Радянського Союзу на чолі, я робитиму це лише у зв'язку з теоретичними викривленнями цієї науки і практичним здійсненням ревізйонізму у них самих та у відносинах між соціалістичними країнами. <...>

Найбільша трагедія не тільки для робітничого класу, а й для всього прогресивного руху у світі взагалі полягає в тому, що вожді однієї партії, тобто ВКП(б), зуміли скувати мізки керівників інших партій. Їм це вдалося завдяки тому, що вони користувалися авторитетом великої Жовтневої революції – справою великого Леніна. Звісно, тут є й опосередкована причина – багаторічна криза, яка панувала до війни і ще зараз панує в робітничих рухах багатьох країн світу. Але нікому з цих людей не спадає на думку шукати корені цих криз. Внаслідок слабкості робітничих рухів, багато хто дивиться з дедалі більшим трепетом на все, що говорять і роблять керівники Радянського Союзу, створюють собі недосяжні авторитети та божества так само, як це робив колись первісний світ, який не знав законів природи, зате у всякому добрі та злі бачив руку якогось божества – зрозуміло з тією різницею, що тоді ті божества були невидимі, а цих зараз можна бачити і чути. Від цього авторитету вони очікують допомоги, принесеної на чужих багнетах. Якби почалося сміливе дослідження, тобто пошук коренів цих слабкостей, напевно багато ниток вели б до тих, хто претендує на непогрішність. Напевно було б доведено, що командування та шаблонність у минулому та сьогодні – головні причини слабкості передових рухів у світі. Ось саме такі «непогрішні» авторитети є перешкодою, яка затримує правильний розвиток прогресивного світу взагалі та повертає людей у комуністичних рухах на шлях ревізйонізму, призводячи до ослаблення робітничого руху у світі. <...>

У чому ми розходимося в теорії з керівниками Радянського Союзу? Щоб відповісти на це питання хоча б частково, необхідно розглянути їхню та нашу практику у зв'язку з

наукою марксизму-ленінізму, а саме: а) з питання ролі держави у перехідний період і питання її відмирання; б) з питання ролі партії, тобто її ставлення до держави; в) з питання нижчої фази комунізму або, як вона часто називається, соціалізму; і г) з питання державної та соціалістичної власності. <...>

Згідно з марксистською наукою, держава – це продукт класових зіткнень, і вона відіме, коли не стане класів, коли більше не буде кого тримати в підпорядкуванні.

У чому у нас виявляється початок відмирання держави? Я наведу лише такі приклади. По-перше, децентралізація державного управління, особливо економіки. По-друге, передача фабрик і взагалі господарських підприємств в управління трудовим колективам тощо. Вже сама децентралізація не тільки економіки, а й політичного, культурного та іншого життя, містить у собі не тільки глибоко демократичний характер, а й зародки відмирання і централізму, і держави взагалі, як машини примусу. Ось ті факти, у реальності яких може переконатися у нас кожен, хто цього захоче.

А як справи у Радянському Союзі, через 33 роки після Жовтневої революції? Завдяки Жовтневій революції держава взяла засоби виробництва до своїх рук. Але ці засоби знаходяться і зараз, через 33 роки, у руках держави. Чи здійснилося тут гасло «Заводи – робітникам!»? Звісно, ні. Робітники донині не беруть жодної участі в управлінні фабриками, а роблять це директори, тобто чиновники, яких поставила держава. Робітники мають лише можливість і право працювати, але це не набагато відрізняється від становища робітників у капіталістичних країнах. Відмінність полягає лише в тому, що в Радянському Союзі немає безробіття – і все. Отже, керівники Радянського Союзу досі не вчинили одного з таких найхарактерніших для соціалістичної країни актів, як передача заводів та інших господарських підприємств із державних рук у руки робітників для управління. Оскільки керівники СРСР вважають державну власність найвищою формою суспільної власності, відсутність передачі засобів виробництва в управління робітникам походить, ймовірно, саме з цього розуміння державної власності. Крім того, це повністю відповідає зміцненню їхньої державної машини. Це факт, у якому всякий також може переконатися, якщо захоче дізнатися істину.

Я повинен підкреслити, що коли ми говоримо про 33 роки, що минули з часу здійснення революції, ми не приймаємо головним елементом критики Радянського Союзу лише повільність економічного розвитку, повільність створення матеріальних умов для соціалізму. Ні, бо приймати це як головне, не беручи до уваги всі фактори, які обумовлюють більш повільний або швидший розвиток, було б неправильно і несправедливо. <...> Ми знаємо і те, що радянська влада успадкувала одну з найбільш промислово відсталих країн, і, виходячи з цього, зрозуміло, що там було необхідне створення матеріальних умов для соціалізму, які вже існують у високорозвинених капіталістичних країнах, а цього не можна досягти так швидко. Але з іншого боку, не повинно бути так, що держава тримає у своїх руках усі функції, включно з економічними, доки не буде досягнуто високого ступеня індустріалізації і створяться всі необхідні матеріальні та інші умови для соціалізму. Так можуть ставити питання лише ті, хто хоче ревізувати вчення про відмирання держави, хто вважає, що в соціалізм йдуть стрибками, і точно можна визначити межі нижчої та вищої фази комунізму. Ми критикуємо насамперед і найбільше дещо інше: 1) спосіб управління, який, зі свого боку, між іншим, перешкоджає і швидкому розвитку економіки в Радянському Союзі, оскільки якби цей спосіб був кращим, то й успіхи економічного розвитку СРСР зараз були б вищими; 2) спосіб виховання людей у СРСР; 3) поняття про роль великої нації тощо.

Як у Радянському Союзі справи з відмиранням держави як такої? <...> Зрозуміло, досі немає жодних ознак усього цього. Навпаки, справа йде до все більш жорсткого централізму, який властивий найбільш вираженій буржуазній бюрократичній централізованій державі. Найсильнішими проявами цієї централізації є: а) концентрація всіх функцій економічних, політичних, культурних та інших в одному центрі; б) величезний бюрократичний апарат; в) посилення, замість зменшення, збройного внутрішнього державного апарату, як то міліція, збройні сили міністерства внутрішніх справ, НКВС тощо. При цьому я хотів би нагадати, що єдина державна функція, яка ще не може бути взята до уваги при відмиранні, – функція армії, оскільки ступінь її ослаблення та зміцнення залежить від зовнішніх обставин. <...>

Такий централізм властивий і найбільш вираженій централістській буржуазній державі. Ленін говорив: «Централізована державна влада, властива буржуазному суспільству, з'явилася в період розпаду абсолютизму».

Звідки цей централізм і стагнація у подальшому розвитку Радянського Союзу у напрямку соціалізму? Це впливає з помилкової інтерпретації та помилкового практичного застосування Марксового та Ленінського вчення про державу з боку радянських керівників. Сталін інакше дивиться на відмирання держави. Зрозуміло, йдеться про те, що пролетаріат справді прийде до влади в усіх відношеннях. Це відмирання держави починається спершу з її «економічних функцій», з управління виробництвом з боку виробників, з поступового перенесення економічних функцій із держави на трудові колективи, не стрибкоподібно, раптово, а поступово, інакше б справа дійшла до анархії.

«З того часу, коли не буде жодного суспільного класу, який треба було б тримати у придушенні, з того часу, коли зникнуть разом із класовим пануванням, разом із боротьбою за окреме існування, породжуваною теперішньою анархією у виробництві, ті зіткнення та ексцеси, які випливають із цієї боротьби, — з цього часу нічого буде придушувати, не буде і потреби в особливій силі для придушення в державі. Перший акт, в якому держава справді виступає як представник усього суспільства — взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, — є водночас останнім самостійним актом його як держави. Втручання державної влади у суспільні відносини стає тоді в одній галузі за іншою зайвим і само собою зникає. На місце управління особами стає управління речами та керівництво виробничими процесами. Держава не «скасовується», вона «відмирає»»

Ось так нас навчають Маркс і Енгельс. А що говорив Сталін на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 році? По-перше, питання Енгельсових формулювань про відмирання держави він пов'язав із двома умовами і сказав:

«Чи правильне це положення Енгельса? Так, правильне, але за однієї з двох умов: а) якщо вести вивчення соціалістичної держави з погляду лише внутрішнього розвитку країни, заздалегідь відволікаючись від міжнародного фактора, ізолюючи країну та державу для зручності дослідження від міжнародної обстановки, або б) якщо припустити, що соціалізм уже переміг у всіх країнах або у більшості країн, замість капіталістичного оточення є в наявності оточення соціалістичне, немає більше загрози нападу ззовні, немає більше потреби в посиленні армії та держави».

Одразу після цього він сказав, що функція держави «як організатора економіки» ще залишається і що функція радянської держави існує не стосовно внутрішніх відносин, а лише стосовно зовнішнього світу. Розмірковуючи про другий період радянського розвитку, він сказав:

«Основне завдання цього періоду – організація соціалістичного господарства по всій країні та ліквідація останніх залишків капіталістичних елементів, організація культурної революції, організація цілком сучасної армії для оборони країни. Відповідно до цього змінилися і функції нашої соціалістичної держави. Відпала – відмерла функція військового придушення всередині країни, бо експлуатацію знищено, експлуататорів немає більше і придушувати нікого».

І далі:

«Що стосується нашої армії, каральних органів та розвідки, то вони своїм вістрям звернені вже не всередину країни, а назовні її, проти зовнішніх ворогів... Збереглася і повністю розвинулася функція господарсько-організаторської та культурно-виховної роботи державних органів».

Так Сталін ставить питання відмирання держави у Радянському Союзі у 1939 році. Говорячи про цей період, справді можна було бачити, що Радянський Союз жив, у повному сенсі цього слова, в капіталістичному оточенні. Але після Другої світової війни, коли поряд із Радянським Союзом з'явилася низка нових соціалістичних країн, говорити про капіталістичне оточення Радянського Союзу зовсім неправомірно. Заявляти, що функції держави як збройної сили, не лише армії, а й так званих каральних органів, спрямовані назовні, означає стверджувати щось, що насправді не мало жодного стосунку до дійсності у тодішньому Радянському Союзі. Адже що робить величезний бюрократичний централістський апарат? Хіба його функції спрямовані назовні? Що робить НКВС та міліція? Хіба їхні функції спрямовані назовні? Хто і за допомогою чого депортує мільйони громадян різних національностей до Сибіру та на Крайню Північ? Або, можливо, вони стверджуватимуть, що це захід проти класового ворога? Може, скажуть, що цілі народи – це класи, які знищуються?! Хто перешкоджає та робить неможливою боротьбу думок у Радянському Союзі? Чи не робить усе це один надцентралізований, надбюрократичний державний апарат, який ні в чому не схожий на державну машину, що відмирає? Стосовно нинішнього часу Сталін тут має рацію в одному, – в тому, що й справді існуючі функції цієї державної машини, спрямовані назовні. Щоправда, необхідно додати й те, що вони спрямовані й туди, куди треба, і туди, куди не треба. Вони спрямовані й на втручання у внутрішні справи інших країн, всупереч волі народів цих країн. Отже, це аж ніяк не функції соціалістичної держави, що відмирає, вони більше схожі на функції імперіалістичної державної машини, яка бореться за сфери впливу та поневолення інших народів.

Далі, як Сталін ставить питання про роль партії по відношенню до держави? У своїх творах він ніде не визначив роль партії на першій фазі комунізму, тобто за соціалізму; він зводить роль партії до того, що вона керує державним апаратом, який ще носить відбиток класового суспільства. Отже, зовсім не дивно, що партія в Радянському Союзі дедалі більше зростається в одне ціле з бюрократичним державним апаратом, тобто стає йому тотожна, стає і сама частиною бюрократичного апарату і таким чином втрачає зв'язок із народом і з усім тим, що насправді має входити до її обов'язків. А це: обов'язок організації та найактивнішої участі у всіх політичних, культурних та господарських акціях, обов'язок організації масового контролю та безпосередньої участі у всіх сферах суспільної діяльності, обов'язок натхнення творчих мас своїм прикладом. Звести партію та її роль до бюрократичного апарату, до частини державної машини з примусу, з проведення низки примусових заходів – означає, суперечити вченню Леніна про роль партії на першій, перехідній фазі, як керівника та вихователя, а не того, хто примушує. Цей шаблон почав і

в нас практикуватися, але ми вжили необхідних заходів і суворо оберігатимемося від такої практики.